

UPPSALA
UNIVERSITET

Juridiska institutionen
Höstterminen 2020

Examensarbete i Rättshistoria
30 högskolepoäng

Expropriation i Sverige — en rättshistorisk analys

Expropriation in Sweden: a legal historical
analysis

Författare: Jonatan Bromander
Handledare: Bruno Debaenst

Ett stort tack till min handledare Bruno Debaenst som trots avståndet alltid varit närvarande och behjälplig. Jag vill även rikta en uppskattningens tanke till min fru Emily för hennes osvikliga stöd. Avslutningsvis tackar jag hunden Alke som trofast hållit mig sällskap i skrivandet av denna uppsats.

Innehållsförteckning

Innehållsförteckning	5
1. Inledning och syftesbeskrivning	7
1.1 Disposition.....	7
1.2 Metod och material.....	8
1.3 Avgränsningar	9
2. Vad är expropriation?	10
2.1 Expropriation och den privata äganderätten.....	10
2.2 Varför ersättning?	11
3. En kort historik över tvångsförvärv	12
3.1 Konfiskation och expropriation fram till 1845	12
3.2 Den moderna expropriationslagstiftningen	14
4. Det kontextuella sammanhanget	16
4.1 Liberalism och industrialism i Sverige.....	16
4.1.1 Liberalismen når Sverige	16
4.1.2 Grunden till det moderna Sverige, 1809 - 1845.....	17
4.1.3 Industrialismen i Sverige, 1845 - 1900	17
4.2 Äganderätten till jord.....	18
4.2.1 Brukningsrätt, besittningsrätt och äganderätt i det svenska ståndsamhället	19
4.2.2 Tegskifte, storskifte och ett effektivare lantbruk.....	20
4.2.3 Liberalism och äganderätt	21
5. Sveriges första moderna expropriationslag.....	23
5.1. Expropriation efter fransk förlaga	23
5.1.1. Expropriationslagstiftningens utveckling i Frankrike, 1789-1845	23
5.2. Expropriationslagstiftningen 1845	24
5.2.1. “Der konungen pröfwar nödigt”	24
5.2.2. “Begagnas skall, antingen till...”	25
5.2.3. “Ersättning derfor till fulla wärdet och hälften därutöfwer”	25
5.2.4. “Der ej parterna om andra wilkor åsämjas”	26
5.2.5. “Pröfwas af serskild nämnd”.....	27
5.3. Jämförelse mellan 1845 års förordning och civillagförslaget från 1826	27
5.4 Likheter och skillnader mellan svensk, fransk och tysk lagstiftning.....	28
5.4.1. Allmän nytta eller en uttömmande uppräknig av acceptabla ändamål.....	28
5.4.2. Full ersättning eller 150 %-regeln.....	30
5.5. Lagförändringar 1845-1866.....	30
5.5.1. Lagberedningens betänkande den 27/11 1847 med förslag till jordabalk m.m	30
5.5.2. 150 %-regelns avskaffande och vinstavräkning vid expropriation	32

6. Varför uppkom expropriation i Sverige under 1800-talet?	35
6.1. Expropriation som ett barn ur liberala revolutioner	35
6.2. Expropriation och en förändrad äganderätt till mark	37
6.3. Järnväg och andra innovationers roll i expropriationsrättens utveckling	39
6.3.1 Expropriation i städerna och krav på en förändrad lagstiftning	42
6.4. Varför utformades lagstiftningen som den gjorde?	42
6.5. Sammanfattning	45
7. Expropriationsrättens utveckling	47
7.1. 1900-talets expropriationslagstiftning	47
7.1.1. 1917 års förändringar	47
7.1.2. 1949 års förändringar	48
7.1.3. 1972 års förändringar	49
7.2. En samlad bedömning av 1900-talets lagförändringar	50
7.3. 2000-talets expropriationslagstiftning	51
7.3.1. Influensregeln	51
7.3.2. Tillägg på 25 %	52
7.4. En analys av ersättningens storlek och tillägg	53
8. Sammanfattning och slutsatser	57
Käll- och litteraturlista	60

1. Inledning och syftesbeskrivning

Att utsättas för expropriation är något av de största ingreppen i den privata äganderätten som en person kan behöva tåla. I exempelvis de fall någon tvingas sälja sin bostad till förmån för ett allmänt intresse är det högst troligt att denna person upplever sin äganderättighet som kränkt. Men hur kommer det sig att vi resonerar i dessa termer? Varför lägger man vikt vid vad en enskild känner ställt emot det allmännas intresse och varför ska den enskilde alls behöva ersättas — i pengar — för det intrång hon tvingas utstå?

År 1845 fick Sverige sin första moderna lagstiftning för expropriation. Syftet med denna uppsats är att redogöra för det som ledde fram till lagen, hur och varför den utformades som den gjorde samt hur lagstiftningen utvecklats fram till och med 2010 års förändringar. Vidare kommer de förändringar som genomfördes 2010 att jämföras med 1845 års förordning och då särskilt ersättningsreglerna. Det går att argumentera för att vi i 2010 års förändringar sett en återgång till 1845 års principer.

Den tidiga expropriationslagstiftningen bör förstås inom ramen för sin samtid. Ju längre bak i tiden man rör sig desto mer främmande blir det samhälle som en modern läsare ställs inför. Just 1800-talet utgör en särskilt intressant epok ur svenskt perspektiv. På många sätt kan man säga att Sverige stod med ena benet kvar i stormaktstiden och med andra benet i industrialismen. Det Sverige som gick in i 1800-talet såg mycket annorlunda ut från det Sverige som gick ur, och en av alla de förändringar som skett var lagstiftningen om expropriation. I denna uppsats ska lagstiftningen förstås i ljuset av de relevanta förändringar som ägde rum under framför allt 1800-talet.

1.1 Disposition

Uppsatsens första del inleds med en definition av begreppet expropriation samt en kort historik över dess utveckling. Därefter redogörs för hur det svenska samhället såg ut under senare delen av 1700-talet och 1800-talet i de delar som är relevanta för att förstå området kring expropriation. Vidare behandlas de lagar som stiftades om expropriation och hur de utvecklades under 1800-talet.

Uppsatsens andra del är av en mera utpräglad analyserande karaktär även om inslag av analys förekommer löpande i texten. Varför fick Sverige sin lagstiftning om expropriation under 1800-talet? Kan man tänka sig en annan tidpunkt och annan utformning av lagen? Avslutningsvis jämförs 1800-talets lagstiftning och tankarna bakom denna med hur man sett på expropriation under det 1900 och 2000-talet, hur

lagstiftningen utvecklats samt vilka skillnader och likheter vi kan se med dagens lagstiftning jämfört med den som stiftades år 1845.

Gällande uppsatsen terminologi kommer inte benämningar som expropriant och expropriat att användas utan istället nyttjas begreppen “den exproprierande” och “fastighetsägaren” eller “den enskilde”. Det är, liksom vad Cervin & Jensen skriver, en nödlösning då expropriation kan göras för annat än fastigheter. Men av tydlighetsskäl samt att denna uppsats tar sikte på mestadels expropriation av fastigheter kan förhoppningsvis denna förenklade terminologi accepteras.¹ Vidare åsyftas ingen skillnad mellan termerna *förordning* och *lag* utan de används båda två för att benämna lagstiftning generellt.²

1.2 Metod och material

I uppsatsen används en kontextuell rättshistorisk metod. För att förstå ett specifikt rättsligt område, i detta fall expropriation, under en historisk tid är det nödvändigt att förstå det samhälle som omger lagstiftningen. Skulle denna uppsats handla uteslutande om modern expropriation hade det inte funnits samma behov av att redogöra för den kontext som omger lagstiftningen. Att skriva om individens fri- och rättigheter är exempelvis inget som kräver vidare förklaring för en modern läsare. Dessa principer var dock inte alls lika självklara i början på 1800-talet utan då var det en annan kontext. Denna kontext måste belysas om det rättshistoriska området ska förstås. Vidare används en komparativ metod när den svenska lagstiftningen från 1800-talets jämförs med framför allt Frankrikes lag på området.

Det källmaterial som använts vid författandet av denna uppsats utgörs av litteratur från 1860 och framåt, vilket innebar att en del av källmaterialet är över 100 år gammalt. Detta anser jag vara en fördel när uppsatsen använder sig av en rättshistorisk metod eftersom källan i sig är av undersökningsvärde då den kan ge uttryck för tidsandan. Av stort intresse är t.ex. litteraturen från 1800-talet eftersom den var relativt samtida med den period som uppsatsen avser beskriva och analysera. Jag vill dock framhålla svårigheten med att finna denna typ av litteratur samt förarbeten och utredningar för de lagar som stiftades under 1800-talet. Lagstiftningsprocessen såg annorlunda ut på 1800-talet och de texter som skrevs om ämnet är relativt få.

---

¹ Cervin & Jensen, Mark- och miljö rätt, s. 94.

² Den första moderna expropriationsrättsliga lagstiftningen i Sverige var en kunglig förordning från 1845 som sedan utvecklades till en lag 1917. I Uppsatsen används ordet lag även när det talas om en kunglig förordning.

1.3 Avgränsningar

Uppsatsen tar sikte på framför allt 1800-talets lagstiftning på området och den kontext som omger denna. Även om 1900 och- 2000-talets expropriationlagstiftning behandlas i de senare kapitlen ligger fokuset på 1845 års förordning då det utgör den moderna expropriationslagens födelse i Sverige. Vidare kommer fokuset i uppsatsen vara expropriation av fastighet (jord/mark). Det är möjligt att expropriera nyttjanderätt och bruksrätter men detta lämnas utanför denna uppsats då det inte förekommer i lika hög utsträckning, särskilt inte under 1800-talet.

Jag vill redan nu göra vissa reservationer när det kommer till beskrivningen av 1800-talets samhälle och den kontext som målas upp. Även om denna uppsats skrivs ur ett kontextuellt rättshistoriskt perspektiv gör jag inga utfästelser om att fullständigt skildra det samhälle som var 1800-talets Sverige. Jag är ingen historiker och detta är ingen rent historisk skildring. De delar av det svenska samhället jag valt ut och belyst är sådant som enligt min mening var av betydelse för den expropriationsrättsliga lagstiftning som kom till under denna tid. Det ska emellertid framhållas hur svårt det är att med säkerhet förstå ett visst historiskt skeende genom att analysera dess samtid. Med denna uppsats görs ett försök till att förstå mer om bakgrunden till den expropriationsrättsliga lagstiftningen som kom till år 1845. Delar av denna lagstiftning lever kvar i våra dagar, kanske mer nu än någonsin tidigare.

2. Vad är expropriation?

Ordet expropriation betyder frångående av äganderätt. Vad som skiljer det från konfiskation är att någon form av ersättning ges för det frångagna.³ Förfarandet sker inom lagens ram och är alltså sanktionerat av staten, vilken ofta är den part som tar över äganderätten från fastighetsägaren.⁴

2.1 Expropriation och den privata äganderätten

Expropriation beskrivs ofta som ett ingrepp i den privata äganderätten och möjligheten för staten att expropriera är reglerad både i grundlag och vanlig lag.⁵ Det ska dock framhållas att expropriation inte alltid setts som ett sådant allvarligt ingrepp i den privata äganderätten utan synen på detta har skiftat med tidens idéklimat. I sin doktorsavhandling *“Fyra expropriationsrättsliga uppsatser”* från 1926 argumenterar Ivar Strahl, fiskal och sedermera professor, för att expropriation inte bör ses som något ingrepp. Som grund anför han att såväl expropriation som själva äganderätten utgör en del av den positiva rätten. Strahl motsätter sig alltså synen på äganderätten som en absolut rättighet. Istället menar han att äganderätten existerar, och begränsas, genom lagstiftning.⁶ Denna teori ser man även lagstiftaren använda sig av i prop. 1971:122.⁷

Detta synsätt kan kontrasteras mot hur man såg på expropriation i den post-revolutionära franska lagstiftningen. I artikel 17 från 1789 års rättighetsförklaring står det, aningen parafaserat, att rätten till egendom är en helig och okränkbar rättighet som endast vid nödvändigt allmänt behov får exproprieras varvid gottgörelse ska utges.⁸ Just ordet “helig” har även använts för att beskriva synen på den enskilda äganderätten i Sverige under 1800-talet.⁹ Detta utgör enligt min mening ett tydligt exempel på en mera

---

³ Cervin & Jensen, Mark- och miljörett, s. 93.

⁴ Det är emellertid inte alltid staten som exproprierar. Det finns t.ex. möjlighet för staten att expropriera mark och föra över äganderätten till ett privat företag som ska företa någon form av verksamhet på området, se 2 kap. 4§ ExL. Se även Sjödin m.fl. Expropriationslagen, En kommentar, 2 kap. 4§ ExL, JUNO version 3A.

⁵ I Regeringsformen 2 kap. 15§ står det att expropriation endast får företas när det krävs för att tillgodose angelägna allmänna intressen, och då ska full ersättning utges. I ExL 2 kap. räknas de acceptabla expropriationsändamålen upp.

⁶ Strahl, fyra expropriationsrättsliga uppsatser, s. 73 ff. Jag menar att Strahl och hans ställningstagande för den positiva rätten utgör ett tydligt exempel på en företrädare för den så kallade Uppsalaskolan, där just rättspositivismen utgör ett bärande element. För en mer ingående redogörelse av rättspositivism, Uppsalaskolan och dess förgrundsgestalt Axel Hägerström, se Källström, Den gode nihilisten, s. 35 ff.

⁷ Prop. 1971:122 s. 166. Se även nedan i avsnitt 7.4.

⁸ Déclaration des droits de l'homme et du citoyen de 1789, L'article 17.

⁹ Prawitz, Jordfrågan, s. 8.

naturrättslig syn på äganderätten där expropriation ses som ett allvarligt ingrepp som måste kompenseras.

I mer nutida litteratur verkar det inte råda någon större oenighet kring frågan huruvida expropriation bör ses som ett ingrepp eller inte. I Kalbros och Lindgrens bok *Markexploatering* från 2018 står det att om någon tvingas avstå mark mot sin vilja utgör detta ett kraftigt ingrepp i äganderätten.¹⁰ Även Cervin & Jensen vänder sig mot Strahls rättspositivistiska inställning till äganderätten och expropriation.¹¹

2.2 Varför ersättning?

Den ersättning som fastighetsägaren får vid expropriation utgör en väsentlig del av vad som skiljer förfarandet från konfiskation. Båda utgör ett stort ingrepp i den enskildas äganderätt, men bara genom expropriation följer någon form av direkt kompensation.¹² Ersättningen har av olika författare och under olika tidsepoker rättfärdigats på flera sätt. I Sverige under början av 1800-talet såg man som ovan nämnts ett behov av att ersätta det intrång i den heliga äganderätten som expropriation utgör. Strahl pekar istället på rent nationalekonomiska argument för varför ersättning ska betalas för något som enligt dennes rättspositivistiska perspektiv inte utgör något ingrepp.¹³ Frank Michelman, juridikprofessor vid Harvard Law School, resonerar i sin inflytelserika artikel från 1967 i utilitaristiska tankegångar.¹⁴ Detta synsätt — att välja varje handlingsalternativ som maximerar nettoytan i samhället — talar för att ersättning ska betalas ut när en enskild drabbas oproportionerligt jämfört med andra medborgare.¹⁵ Sammanfattningsvis utgör ersättning vid expropriation en avgörande del av själva förfarandet även om det kan och har rättfärdigats på olika sätt.

---

¹⁰ Kalbro och Lindgren, *Markexploatering*, s. 101.

¹¹ Cervin & Jensen, *mark- och miljö rätt*, s. 90.

¹² Det är tänkbart att en part som konfiskerar något hävdar att det egendomens nya användningsområde även kommer gagna den som blivit utsatt. Värdet av denna typ av resonemang går att diskutera. Oavsett vad utgör det mer av en indirekt kompensation.

¹³ Strahl pekar på den negativa effekt expropriation utan skälig ersättning skulle ha på enskilda personers benägenhet att investera och köpa egendomar ifall risken fanns att frånhändas dessa utan ersättning. Detta skulle hämma aktiviteten på marknaden vilket inverkar negativt på nationalekonomin. Strahl, A.a. s. 76 f.

¹⁴ Michelman, *Property, utility and fairness*, s. 1165 ff. I SOU 2008:99 s. 103 f anges att artikeln varit känd och inflytelserik, vilket får anses stämma då dess tankegångar hänvisats till i fall från högsta domstolen i USA samt legat som grund för vissa resonemang i ovan nämnda SOU.

¹⁵ För en sammanfattning av Michelmans tankegångar hänvisas, förutom till själva ursprungsartikeln, även till SOU 2008:99 s. 103 f.

3. En kort historik över tvångsförvärv

I kapitel 2 nämndes att det som skiljer expropriation från konfiskation är den kompensation som ges till den som fråntas sin egendom. En gemensam nämnare mellan dessa två ingrepp är att det på ett eller annat vis är sanktionerat av statsmakten. Detta gör att även konfiskation är av intresse när expropriation diskuteras, eftersom det är ett troligare alternativet till expropriation snarare än en helt oinskränkt äganderätt.¹⁶

När den moderna expropriationslagstiftningens utveckling i avsnitt 3.2 beskrivs läggs ett stort fokus på hur ersättningens storlek vid expropriation förändrats över tid. Ersättningsfrågan tillsammans med vilka ändamål expropriation ska vara tillåtet för är i mångt och mycket vad som utgör en expropriationslagstiftning. Då diskussionen och förändringar mestadels skett inom ersättningsfrågan kommer också kapitlets fokus ligga på detta och inte lika mycket på vilka ändamål som kunnat grunda expropriation.

3.1 Konfiskation och expropriation fram till 1845

Konfiskation som företeelse är betydligt äldre än expropriation. Det finns exempel i bibeln från en händelse som ska ha utspelats så tidigt som 871 f.kr. då en person stenades till döds för att ha vägrat att frivilligt lämna över sin egendom.¹⁷ För svensk del finns två tydliga exempel på när statsmakten konfiskerat stora egendomar. Med start år 1527 konfiskerade Gustav Vasa i och med reformationen stora delar av kyrkans egendomar och knöt religionen närmare kungamakten.¹⁸ Den svenska adeln blev vid flera tillfällen utsatta för så kallad reduktion vilket innebar att kungamakten drog in gods och andra lantegendom. Den mest omfattade av dessa reduktioner var Karl XI:s reduktion under slutet på 1600-talet.¹⁹

Tanken på att ersättning ska utges från makten till den som tas ifrån sin egendom går att spåra till den romerska rätten²⁰ där den enskildes äganderätt till jorden

---

¹⁶ Det har under lång tid funnits en rätt för makthållaren att ta egendom för olika ändamål, se Hager, Värderingsrätt, s. 102, och väldigt få verkar förespråka en helt oinskränkt äganderätt. Det ter sig tämligen uppenbart att staten, eller det allmänna, måste tillåtas att på något sätt förvärva egendom från enskilda även om de inte frivilligt vill sälja. Det är svårt att se hur ett fungerande samhälle hade kunnat ordna saken annorlunda.

¹⁷ Hager, A.a. s. 102.

¹⁸ Wikberg, Gustav Vasa del 1, s. 92 ff.

¹⁹ Harrison, Stormaktens undergång, s. 28.

²⁰ Termen "romersk rätt" används här på ett något otydligt sätt. Den romerska rätten var inte densamma vid Roms födelse, när staden var en republik eller som under kejsardömet. Inte heller kan den anses vara densamma när den tolkades och vidareutvecklades i Europa under medeltiden och framåt. Se Bäärnhielm, Äganderätten i lantbrukets historia, s. 18 f., där han använder sig av termen "romersk rätt" utan att specificera vilken rätt som avses.

var absolut, om än med vissa inskränkningar. I och med upplysningen i Europa fick dessa tankegångar en renässans.²¹ Den i Paris verksamme Grotius förespråkar i sitt verk *De jure belli ac pacis* från år 1625 ideér på att makthavaren endast får tvångsingripa i den privata äganderätten när det sker för det allmännas bästa och att ersättning då ska utges om möjligt.²²

I byggningsbalken 25 kap. 1§ från 1734 återfinns Sveriges första lag på området som i någon mening kan anses innefatta regler om expropriation. Däri stadgas att en by som mister åker eller äng på grund av att väg ska dras över denna mark har rätt att erhålla kompensation i form av fyllnad. Fyllnad kan förstås som att byn erhåller annan mark i kompensation för den man förlorat.²³ Det ska i sammanhanget nämnas att det fanns ännu tidigare lagregler avseende kompensation för tvångsförvärv men att dessa var mer av speciallagar. I en förordning om malmberget från 1485 återfinns ett exempel på en bonde som tvingas sälja sin mark mot full ersättning p.g.a. att denne inte nyttjade de gruvmöjligheter som fanns på området.²⁴

Av både byggningsbalkens regler samt förordningen om malmberget framgår det att reglerna tar sikte på specifika ändamål. Ett för tiden gigantiskt infrastrukturprojekt för Sverige var byggandet av Göta Kanal. Detta projekt startades 1810 och blev helt klart först 1832. Den grävda delen av kanalen uppgår till 87,3 km och skär tillsammans med andra vattenvägar tvärs igenom Sverige.²⁵ För att hantera markfrågan för alla de hundratals markägare som påverkades av detta projekt och vars fastigheter helt eller delvis exproprierades stiftades 1810 ett så kallat privilegiebrev och en kunglig förordning. I brevet stadgas att ersättning ska utgå till de markägare som drabbas och i den kungliga förordningen framgår att ersättningen ska bestå i att de som fräntas mark ska ersättas med likvärdig statlig mark (kronojord).²⁶

---

²¹ Bäärnhjelm, A.a. s. 18 f.

²² Ljungman & Stjernquist, den rättsliga kontrollen över mark och vatten, s. 9 f.

²³ Märk härvid att det är själva byn som erhåller kompensationen och inte en enskild person. Detta hänger ihop med att äganderätten till jorden var kollektivt ägd bland bönderna i en by, mer om det i avsnitt 4.2.2.

²⁴ Eberstein, Byggningsbalken, s. 279 not 1.

²⁵ Nationalencyklopedin, Göta kanal. <http://www.ne.se.ezproxy.its.uu.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/göta-kanal> (hämtad 2020-11-16)

²⁶ Kongl. Maj:ts nådiga förordning angående sättet att bestämma ersättningarna för hvad enskilde personer i Jor mm förlora genom Göta Canalanläggningen, från den 11 april 1810. Se även Wingårdh, Markförluster och markersättningar inför grävningen av Göta Kanal, s. 21 ff.

3.2 Den moderna expropriationslagstiftningen

Sveriges första moderna expropriationslagstiftning med mera generell tillämpningsområde jämfört med tidigare regler stiftades 1845. Sedan dess och fram till 2010 har reglerna förändrats, men grundprinciperna kan ändå sägas vara desamma.²⁷ I denna uppsats kommer varje större lagförändring under 1800-talet redogöras för i detalj i senare kapitel medan 1900-talets och 2000-talets lagstiftning beskrivs mera översiktligt i kapitel 7. Därför kommer återgivningen av expropriationslagstiftningen från 1845 och framåt i det närmsta vara kortfattat med hänvisning till senare kapitel för fördjupning. Kapitlet avslutas med ett översiktligt tidsschema som förhoppningsvis kan vara till hjälp vid den fortsatta läsningen.

Kunglig förordning (KF) om jord eller lägenhets²⁸ avstående för allmänt behov från den 20/11 1845 utgör Sveriges första moderna expropriationslagstiftning. De speciella ändamål som räknas upp är mer generella än tidigare förordningar, men förordningen ger ingen allmän rätt att expropriera för det allmännas bästa. I ersättningsdelen stadgas att ersättning ska utgå med 150 % av egendomens fulla värde.²⁹ 1866 upphävs denna förordning och ersätts av en ny där den största förändringen består i att överkompensationen om 150 % togs bort och istället skulle ersättningen utgå med vad motsvarande egendom högst betingade på orten.

Kritiken fortsätter dock mot att ersättningen är för hög och 1917 ersätts förordningen med Lag om expropriation (1917:189) som ytterligare avser att begränsa ersättningsnivån samt utöka möjligheten till expropriation för kommunala behov.³⁰ Från lagstiftarens sida ansågs ersättningsnivåerna även fortsättningsvis vara alltför generösa gentemot fastighetsägaren. Genom en större ändring 1949 slopades formuleringen "fulla värde" från lagen för att därigenom undvika övervärdering.

I 1972 års stora lagreform som mynnade ut i den lag vi nu har på området önskade lagstiftaren ytterligare begränsa ersättningarna samt göra det lättare att expropriera.³¹ År 2010 gjordes den senaste större förändringen på expropriations-

---

²⁷ Med grundprinciperna menas här att ingreppet endast får göras för särskilda ändamål och att ersättning ska utges i form av pengar. Vilka ändamålen har varit samt hur hög ersättningen ska vara har visserligen förändrats över tid men aldrig varit helt godtyckligt.

²⁸ Med lägenhet menas inte lägenhet i modern mening, alltså som boende i ett flerfamiljshus. Inom äldre fastighetsrätt är istället lägenhet en benämning på bl.a. en mindre fastighet eller lantbruk. Se <http://www.ne.se.ezproxy.its.uu.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/lägenhet> (hämtad 2020-11-17).

²⁹ Hager, A.a. s. 104.

³⁰ Hager, a.a.s 109 f.

³¹ Se proposition 2009/10:162 Ersättning vid expropriation.

lagstiftningens område. Anmärkningsvärt med denna är hur lagstiftaren frångår tidigare ambition om att sänka ersättningen och väljer istället att utöver full ersättning lägga till 25 % för att stärka äganderätten.³²

Expropriation i Sverige 1734-2010

Byggningsbalken 25 kap. 1§

1734

By som mister mark för att väg ska dras kompenseras med annan mark.

Första
expropriationslagstiftningen

1845

Ändring av förordningen

1866

150%-regeln tas bort. Ersättning utgår med vad motsvarande egendom högst betingade på orten.

KF om jord eller lägenhets avstående för allmänt behov. Ersättningsnivå = 150%.

Lag
om expropriation (1917:189)

1917

Lagförändring

1949

För att undvika övervärdering slopas formuleringen "fulla värde".

Ersätter tidigare KF. Avser att ytterligare att begränsa ersättningsnivån. Möjlighet till expropriation för kommunala behov.

Ny lagreform

1972

Lagförändring

2010

Fokus på att stärka äganderätten. 25% påslag på ersättning.

Nuvarande ExL skapas. Gör lagstiftningen tydligare och mer samlad samt ytterligare begränsning av ersättningen.

³² Sjödin m.fl. Expropriationslagen, En kommentar, ersättningsreformen år 2010, JUNO version 3A.

4. Det kontextuella sammanhanget

Det har konstaterats inledningsvis att historisk lagstiftning bör förstås inte som något avskilt utan i ljuset av sin samtid. Jag har valt att särskilt lyfta fram liberalismen och industrialismen som två förändringar i det svenska samhället som jag anser spelade avgörande roll för expropriationslagens tillkomst i Sverige.

I kapitlets andra del redogörs för äganderätten till jord och dess historia i Sverige. Detta är av stor betydelse för expropriationsrättens utveckling eftersom expropriation är så intimt förknippad med äganderätten, och då särskilt äganderätten till jord. I vårt moderna samhälle kan det verka som en självklarhet att alla myndiga personer har rätt att äga, sälja och vissa fall stycka av sin mark. Så har dock inte alltid varit fallet utan synen på vem som äger marken och hur den får disponeras har förändrats över tid.

4.1 Liberalism och industrialism i Sverige

4.1.1 Liberalismen når Sverige

I mitten av 1700-talet började de franska upplysningstänkarna att nå Sverige. Bland delar av borgerligheten och de högre stånden spreds idéer om frihet, rättigheter och synen på individen som en autonom varelse utrustad med förnuft och rätt till självförverkligande.³³ Anders Chydenius (1729-1803) var en stark förespråkare för liberalismen i Sverige. Hans ställningstagande för individuella rättigheter omfattade såväl bönderna som tjänstefolk och de försvarslösa. Chydenius påverkade det svenska samhället i sin roll som riksdagsledamot, bl.a. genom att frånta det sekreta utskottet i riksdagen den reella makten och därigenom tvinga adeln att dela makten med de ofrälse stånden i riksdagen.³⁴ Han var även en stor debattör och opinionsledare och efter sin död efterlämnade han många lärljungar som förde de liberala idéerna vidare in i 1800-talet.³⁵

Chydenius förespråkade frihet inom det mesta, alltifrån religionsfrihet till tryckfrihet. Gällande rätten till mark, som är av särskild relevans för detta arbete, menade han att "äganderätten alltid bör hållas helig", och makthavarna ska inte blanda sig i vad en markägare gör med sin jord.³⁶ Det ska i sammanhanget framhållas att

---

³³ Norberg, a.a.s.23.

³⁴ Norberg, A.a. s. 35.

³⁵ Norberg, A.a. s. 41.

³⁶ Norberg, A.a. s. 38 ff.

nyttjandet och disposition av jord var starkt begränsad. Över huvud taget var äganderätten till jord en helt annan sak vid denna tid varför dessa åsikter var mer radikala än de kanske kan verka.³⁷

4.1.2 Grunden till det moderna Sverige, 1809 - 1845

Thomas von Vegesack beskriver det som att Sverige var en militär stormakt under 1600-talet, ett intellektuellt kraftcentrum under 1700-talet men att landet inför 1800-talet såg ut att bli en europeisk provins.³⁸ Men istället för nationens undergång börjar ett moderniseringsarbete som på många sätt förändrar samhället i grunden. I samband med 1809 års revolution i Sverige stadgas flera nya fri- och rättigheter. Äganderätten stärks och adelns ämbetsprivilegier avskaffas vilket innebär att alla män får tillträde till statens ämbeten.³⁹ De upplysningsideal som förfäktades under 1700-talet börjar få genomslag i och med de liberala krafter som verkar i samhället. Med Hans Dahlbergs ord så "förborgades samhället", vilket kan förstås som att den gamla samhällsordningen baserad på ståndsindelning av människor började ruckas. Det dröjer dock ändå till 1866 innan riksdagen slutar att delas in i de fyra stånden.⁴⁰

Man ska dock inte föreställa sig att den liberala opinionen mötte svagt motstånd. Under större delen av 1800-talet stod debatten mellan de konservativa och de liberala och det var långt ifrån alltid som liberalerna fick gehör för sina idéer. År 1826 lades det fram ett förslag om en samlad civillag i Sverige efter franskt snitt men denna gick aldrig igenom. Delar av civillagen, däribland den om expropriation, antogs senare under 1840-talet tillsammans med andra liberala förslag.⁴¹

4.1.3 Industrialismen i Sverige, 1845 - 1900

Vid 1800-talets början var Sveriges befolkning ca. 2,3 miljoner och 90 % av dem bodde på landsbygden där de flesta var verksamma inom jordbruket. Vid århundradets slut uppgick befolkningen till ca. 5 miljoner och 21,5 % av dem bodde i städerna.⁴²

---

³⁷ Se mer i avsnitt 4.2.

³⁸ Vegesack, Smak för frihet, s. 190. När Sverige förlorade Finland i kriget mot Ryssland förberedde sig Danmark, med hjälp av fransk trupp, på att erövra södra Sverige. Tack vare en brittisk flottblockad i sunden mellan Danmark och Sverige förhindrades dock en sådan operation, men det fanns en befogad oro för nationens överlevnad i Sverige, se Dahlberg, Vårt 1800-tal, s. 44.

³⁹ Dahlberg, A.a. s. 60.

⁴⁰ Dahlberg, A.a. s. 60 f.

⁴¹ Dahlberg, A.a. s. 132 f.

⁴² Hasselberg, Kompendium i svensk rättshistoria, s. 107.

Biskopen Esaias Tegnér lär under 1800-talet ha förklarat folkökningen som ett resultat av freden, vaccinet och potäterna. Till detta kommer också de tekniska innovationer som industrialismen förde med sig. Med hjälp av dynamit kunde naturen ändras på olika sätt, t.ex. genom att sänka sjöutloppen så att vattennivån sjönk och odlingsbar mark frilades. Men även arbetsbesparande maskiner inom jordbruket gjorde att en mindre andel av befolkningen behövde arbeta med livsmedelsproduktionen trots den snabbt växande befolkningen.⁴³ En annan viktig innovation för Sverige under 1800-talet var järnvägarnas etablering. Det nya transportsättet möjliggjorde för människor att resa på helt nya sätt än man gjort tidigare och de framväxande industrierna fick helt andra möjligheter att transportera sitt gods. Järnvägen och tåget var kanske inte avgörande för expropriationsreglernas tillkomst men väl så viktiga för hur de förändrades, mer om det i avsnitt 6.3.

Den urbanisering som följde av befolkningstillväxten på en landsbygd där arbetsbehoven minskade satte stor press på städerna eftersom människor flyttade dit i hopp om arbete i industrierna. I Stockholm byggdes 40 000 lägenheter mellan perioden 1880-1885 för att lösa bostadssituationen och därutöver byggdes vattenledningar och kloaker för att hålla den sanitära nivån uppe. Men eftersom staden gick från 93 000 invånare vid 1850 till 300 000 vid århundradets slut uppstod ändå slumområden och social misär. Detta var en av anledningarna till att socialismens fick fäste i Sverige och blev den tredje politiska faktorn i riksdagen vid sidan om de liberala och de konservativa.⁴⁴

4.2 Äganderätten till jord

Att den som tvingas avstå sin egendom erhåller ersättning för detta är enligt mitt sätt att se på saken intimt förknippat med principen om äganderätt.⁴⁵ Ägarstrukturen av mark har historiskt sett varit annorlunda jämfört med hur det ser ut idag. I det följande redogörs på ett övergripande sätt hur ägarstrukturen av mark såg ut före 1845 år förordning.

Termen "äganderätt" måste dock först ges en mera precis innebörd eftersom den alltför ofta används för vidlyftigt för att vara användbar. Det är t.ex. brukligt att

---

⁴³ Rent allmänt rådde en stor framtidsoptimism i landet. Liberalismen hade nu slagit igenom med full kraft i form av full näringsfrihet, skräväsandets nedläggande och tekniska innovationer så som järnvägen och telegrafan. För en redogörelse om denna tid, se Dahlberg, A.a. s. 158 ff.

⁴⁴ Dahlberg, A.a. s. 208 ff.

⁴⁵ Visserligen kan även en nyttjanderätt, och inte äganderätt, ersättas vid tvångsförvärv. Detta är en situation som troligtvis inträffar mer sällan och faller oavsett utanför detta arbetets ram.

personer i dagens samhälle säger att de äger sin bostadsrätt, medan de i själva verket endast äger en andel i bostadsrättsföreningen med en rätt till en specifik bostad. I ett feodalt ståndsamhälle kunde läget vara mycket mer invecklat, vilket belyses på ett träffsäkert sätt av den franska historikern Marc Bloch;

The tenant who - from father to son, as a rule - ploughs the land and gathers in the crop; his immediate lord, to whom he pays dues and who in certain circumstances, can resume possession of the land; the lord of the lord, and so on, right up the feudal scale - how many persons there are who can say, each which as much justification as the other, "that is my field!" Even this is an understatement, For the ramifications extended horizontally as well as vertically and account should be taken of the village community, which normally recovered the use of the whole agricultural land as soon as it was cleared of crops; of the tenant's family, without whose consent the property could not be alienated; and of the families of the successive lords.⁴⁶

Man gör klokt i att hålla isär äganderätten så som den ser ut idag jämfört med hur det såg ut historiskt. Ofta handlade det mer om en besittningsrätt till marken vilket skiljer sig något från hur vi ser på nyttjanderätt idag.⁴⁷ I den följande framställningen — och genom hela uppsatsen — kommer med äganderätt förstås så som vi ser på saken idag. Den som innehar äganderätten till en markegendom har rätt att sälja och disponera denna i stort sett utan begränsningar. När ägarstrukturen är så som i det ovan citerade exemplet används istället termerna besittningsrätt och brukningsrätt.

4.2.1 Brukningsrätt, besittningsrätt och äganderätt i det svenska ståndsamhället

Före 1700-talet är det inte helt lätt att klargöra i vilken utsträckning äganderätten till jord och mark gällde. Man har inte funnit belägg för att termen "äganderätt" används i Sverige före 1680.⁴⁸ Innan dess menar professor i historia Maria Ågren att termen "egendomsrätt" är mer träffsäkert, där besittningsrätten utgör en del. Fokus i lag och praxis från tiden före år 1800 tar ofta sikte på vem som har jorden i sin besittning och därigenom brukningsrätt till marken.⁴⁹ Denna brukningsrätt delades ofta mellan flera personer där många bönder kollektivt brukade jorden. Exakt i vilken utsträckning jorden

---

⁴⁶ Bloch, Feudal society vol.I, s. 115.

⁴⁷ Nyttjanderätter kunde exempelvis gå i arv. Bönder kunde också ha besittningsskydd till kronans mark som de röjt och odlat upp området, men det innebar inte per automatik att de blev ägare till marken, se Ågren, Att ha brukat sedan forna tider: Argument för rätt till egendom i 1600-talets Sverige, Äganderätten i lantbrukets historia, s. 120.

⁴⁸ Bäärnhelm, Från samfällt bruk till enskilt ägande, s. 50, 68.

⁴⁹ Ågren, A.a. s. 111 ff.

var samägd och kollektivt brukad eller i enskild ägo är svårt att säga,⁵⁰ men det är inte heller av avgörande betydelse för detta arbete. Gällande expropriation är det av större intresse hur skyddad innehavaren av egendomen var, oavsett om det var en äganderätt, besittningsrätt eller brukningsrätt.

Robert Lagus lyfter fram i boken *Läran om expropriation* från 1861 att knappast något land — bortsett från möjligtvis England — haft en sådan stark och respekterad äganderätt som Sverige. Lagus lyfter fram det faktum att äldre tiders lagar i Sverige saknar regler som ger någon rätt att tvinga ägare att avstå sin egendom.⁵¹ Detta synsätt går enligt mig att ifrågasätta. Bara för att det saknas bevis på att något var tillåtet behöver det inte innebära att det inte skedde.⁵² Vi vet åtminstone att statsmakten drog in, eller reducerade, egendomar från såväl kyrkan som adeln under 1500 och 1600-talet.⁵³ Det är dock troligt att de som faktiskt brukade marken — bönderna — fick behålla sin brukning- och besittningsrätt av dessa egendomar. Det var troligtvis inte själva rådigheten över marken som var det viktigaste för kyrkan, adeln eller kungamakten utan den ränta som bönderna betalade för nyttjandet av marken.⁵⁴

4.2.2 Tegskifte, storskifte och ett effektivare lantbruk

Under medeltiden var det vanligt med så kallade tegskiften i Sverige. Det innebar i princip att varje bonde i en by tilldelades en del av varje åker och äng vilket resulterade i att man brukade många små och smala remsor, - *tegar*, av jorden. Detta gjordes eftersom marken var av skiftande kvalitet och då ansågs det mera rättvist och bättre ur riskhänseende att alla hade en bit av varje markområde.⁵⁵ Sedan ska det i sammanhanget framhållas att endast en mindre del av jorden var så kallad inägojord (tomt, åker, och äng). Det mesta av jorden ägdes gemensamt av byalaget i vad som betecknades som allmänningar.⁵⁶

---

⁵⁰ Widgren, A.a. s. 5-13.

⁵¹ Lagus, *Läran om expropriation*, s. 69.

⁵² Visserligen återfinns regler om egendomsskydd så tidigt som från Magnus Erikssons allmänna landslag från omkring år 1350, se SOU 2008:99. Det är dock enligt mig för långt att kalla reglerna ett skydd för äganderätten rent generellt.

⁵³ Se avsnitt 3.1.

⁵⁴ Ågren, A.a. s. 111.

⁵⁵ Det utgjorde även en riskspridning då ett markområde kunde drabbas av missväxt eller annan olycka, men hade man då sitt jordinnehav spritt innebar det ett bättre skydd. För information om tegskifte, se Nationalencyklopedin, tegskifte. http://www.ne.se.ezproxy.its.uu.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/tegs_kifte (hämtad 2020-12-02).

⁵⁶ Sundell, A.a. s. 33.

Från statsmaktens sida ville man under 1700-talet öka befolkningen på landsbygden vilket krävde ett effektivare lantbruk. De smala tegarna, som ibland kunde vara 200 meter långa men endast några meter breda, ansågs vara ett ineffektivt och i jämförelse med Europa efterblivet jordbruk. Bönder i Sverige kunde äga tegar på upp till 60 olika platser inom en by och ofta behövde man gå över annans mark för att komma till sin teg. Detta ihop med det kollektiva bruket och krav på samförstånd vid varje beslut hade lantbruket en i jämförelse låg produktion. På inrådan av Jacob Faggot, överdirektör för Lantmäteriet, inleddes det så kallade storskiftet 1749. Detta skifte innebar att man försökte samla en bondes alla tegar till ett sammanhållande område. För att få till en rättvis fördelning mellan god och dålig jord erhöll man större arealer av sämre jord jämfört med den som fick jord av bättre kvalitet.⁵⁷

Skiftena brukar inte primärt ses som något expropriationsrättsligt men jag tycker mig kunna se flera likheter. Med hänsyn till det allmännas bästa tvingas jordbrukande bönder att lämna viss jord till förmån för annan. Den bärande tanken var att statsmakten ville optimera markanvändningen. Som vi kommer se i senare kapitel är det ett ofta förekommande argument som används för att utvidga expropriationsregler.

4.2.3 Liberalism och äganderätt

Som redogjorts för i avsnitt 4.1.2. blev liberalismen under 1800-talet den kraft som konkretiserade de tankar och ideér som fördes fram under upplysningen och den svenska frihetstiden. Som jur.dr. Gunnar Prawitz skriver bygger liberalismen och upplysningen på den naturrättsliga rättsfilosofin. Mycket kortfattat kan man beskriva denna filosofi som att det finns ett system av lagar och rättsregler som existerar oberoende av staters lagstiftning. Med hjälp av tankeverksamhet och förnuft kan människan utröna dessa regler och de kallas då naturrättsliga. Två grundsatser inom naturretten utgörs av den *enskilda äganderätten* och *avtalsfriheten*.⁵⁸

Äganderätten hölls under större delen av 1800-talet som helig och det var en betoning på att äganderätt skulle vara enskild. Enligt Prawitz ville de liberala förespråkarna att hela det ekonomiska livet skulle vara "atomistiskt". Detta innebar att varken byar, stater eller kyrka skulle äga exempelvis markegendomar utan varje sådan egendom skulle ägas av en enskild medborgare.⁵⁹ Det ska dock framhållas att detta var en teoribildning och inte något som konkret speglade verkligheten. Såväl stat som kyrka

---

⁵⁷ Sundell, A.a. s. 60 f.

⁵⁸ Se Prawitz, A.a. s. 8.

⁵⁹ Prawitz, A.a. s. 8f.

och andra juridiska personer ägde mark under denna period men det kan ändå beskriva hur delar av opinionen såg ut.

Ett konkret exempel på en “atomisering” av det ekonomiska livet är enskiftesförordningen från 1803 för södra Sverige och 1807 för resten av landet.⁶⁰ Det hela tog sin början med att Rutger Macklean — en svensk friherre, officer, jurist och riksdagsman — ärvde ett stort gods i Skåne om 3400 hektar samt fyra ineffektiva byar där bönderna arrenderade marken och bostäderna. Macklean var nytänkande och drev 1780 igenom en reformation av sitt stora gods. Istället för en samlad bygemenskap där bönderna bodde tätt inpå varandra byggdes nya bostadshus ute på åkrarna och fälten med en avstyckad och samlad markegendom i direkt anslutning till huset. På detta vis kunde bonden nyttja hela sin samlade mark mycket mera effektivt, jämfört med när marken knöts till byn och varje bonde fick tegar av marken och tvingades arbeta utspritt eller i lag med andra. Statsmakten övertygades om skiftets fördelar och 1803 skiftades hela Skåne medan resten av Sverige skiftades 1807.⁶¹

En annan betydelsefull reform för äganderätten till jord genomfördes i efterdyningarna av 1809 års revolution. Genom en kungörelse den 6 april 1810 gavs alla svenska män rätt att förvärva och äga fast egendom på såväl landsbygd som i stad.⁶² Detta bröt mot tidigare lagstiftning där viss egendom var förbehållen vissa samhällsklasser, exempelvis adelns säterier. I sammanhanget bör man också minnas *Bondens frihetsbrev* som avhandlades i avsnitt 4.1.2. Sundell menar att betydelsen av detta frihetsbrev för Sveriges bönders äganderätt till jorden knappast kan överskattas.⁶³

---

⁶⁰ Detta skifte kan knappast anses ha gjorts av liberala anledningar. Snarare bör man se på enskiftet som en fortsättning på det storskifte som inletts 1749, se avsnitt 4.2.2. Dock blev effekten av enskiftet en atomisering av lantbruket, vilket troligen föll de liberala förespråkarna i smaken.

⁶¹ Dahlberg, A.a. s. 21.

⁶² Prawitz, A.a. s. 9.

⁶³ Sundell, A.a. s. 44 f.

5. Sveriges första moderna expropriationslag

5.1. Expropriation efter fransk förlaga

Det kan hävdas att den franska expropriationslagstiftningen från tiden kring sekelskiftet 1800 var den första moderna lagen på området. Visserligen var varken äganderätt eller ersättning vid ingrepp i densamma någonting helt nytt. I exempelvis den romerska/justinianska rätten förekom ersättning vid ingrepp i äganderätten. Det var emellertid först efter den franska revolutionen som de kom till uttryck i en modern lagstiftning.⁶⁴

Institutet expropriation var alltså relativt nytt i Europa under första delen av 1800-talet och Sverige saknade en allmän lagstiftning på området. Det var således naturligt för lagstiftaren i Sverige att ta efter den franska lagstiftningen och göra en svensk variant av den. I det följande kommer den franska lagstiftningen att redogöras för samt dess utveckling fram till 1845.

5.1.1. Expropriationslagstiftningens utveckling i Frankrike, 1789-1845

De naturrättsliga tankegångar som florerade i Europa under 1700-talet, och som redogjordes för i avsnitt 4.1.1, fick fäste i Frankrike efter revolutionen 1789. Bland de upplysningsfilosofer som fick konkret genomslag i expropriationslagstiftningen lyfter Ljungman & Stjernquist särskilt fram Grotius och Montesquieus. Grotius hade uppställt krav på att expropriation endast fick göras för "det allmännas väl" och då mot full ersättning. Detta kombinerades i den franska lagstiftningen med Montesquieus maktodelningslära vilket innebar att det var domstolar — inte den politiska makten — som skulle pröva ersättningsfrågan.⁶⁵

Till en början utgjordes expropriationsbestämmelserna mest av fastslagna principer i den franska medborgarrättsförklaringen.⁶⁶ År 1804 togs de med i *Code civil* art. 545, och därefter i en specifik expropriationslag från 1810. Denna lag kom sedan att tjäna som förlaga till flertalet europeiska expropriationslagar. Den genomgick dock en del förändringar innan den 1841 fick den utformning som kom att vara den konkreta förebilden för den svenska lagen från 1845. Till exempel förändrades sättet att beräkna ersättningen på flera gånger. Visserligen skulle ersättningen alltid motsvara egendomens

---

⁶⁴ Ljungman & Stjernquist, A.a. s. 10.

⁶⁵ Ljungman & Stjernquist, A.a. s. 10.

⁶⁶ Den franska konstitutionen från den 3 sept. 1791, art. 17, lyder i översättning av Lagus, A.a. s. 27; "Emedan egendomen är en okränkbar och helig rätt, kan ingen beröfwad densamma, såframt ej en behörigen pröfwad offentlig nödwändighet det uppenbarligen fordrar, samt under wilkor att full skadeersättning förut blifwit lemnad."

fulla värde men denna värdering gjordes till en början av de franska myndigheterna. Då värderingen ansågs leda till för låga ersättningar ändrades lagen till att låta jordägarna själva göra ersättningsbedömningen. Detta ledde istället — föga förvånande — till en övervärdering. Till slut landade man 1833 i att, efter engelsk förlaga, låta en jury bestående av lokalbor avgöra värderingsfrågan. Efter ytterligare finjusteringar av lagen stod så 1841 den expropriationslag klar som kom att utöva stort inflytande på den svenska förordningen.⁶⁷

5.2. Expropriationslagstiftningen 1845

Ett utkast till en mera allmän expropriationslag fanns med i det förslag till en civillag av franskt snitt som lades fram 1826. De liberala krafterna lyckades emellertid inte driva igenom någon civillag för svensk del vilket ledde till att en separat förordning, *KF om jord eller lägenhets avstående för allmänt behov*, antogs 1845.⁶⁸ Dess första paragraf stadgar de viktigaste principerna och lyder enligt följande:

§ 1. Der konungen pröfwar nödigt, att jord eller lägenhet, som enskild man, menighet eller inrättning tillhör, begagnas skall, antingen till rikets försvar, till allmän väg, bro, hamn eller lastningsplats, till torg eller gata i stad, till uttappning eller sänkning af sjö, till strömrrensning, farled eller annan wattenledning, till allmän byggnad eller till dylikt allmänt behof, ware ägare pligtig att afstå hwad för ändamålet fordras; njute dock den, som härigenom skada lider, ersättning derför till fulla värdet och hälften därutöfwer, der ej parterna om andra wilkor åsämjas. Kan ej öfwerenskommelse träffas om ersättningen, då skall frågan härom pröfwas af serskild nämnd, som wid underrätt i den ort, der jorden eller lägenheten ligger, tillsättes på sätt här nedan stadgas.

Det finns ett flertal intressanta aspekter med denna paragraf. För att få en bättre förståelse för vad den innebär kommer i det följande paragrafen att brytas ned i mindre delar och kommenteras var för sig.

5.2.1. “Der konungen pröfwar nödigt”

Paragrafens första ord ger uttryck för nödvändighetskriteriet, vilket innebär att expropriation endast är tillåten när så är nödvändigt och inte när det bara är nyttigt. Detta innebar enligt Robert Lagus att t.ex. järnvägsprojekten i Sverige hade svårt att få tillstånd till expropriation. Enligt honom ansågs visserligen kommunikationsleder som

---

⁶⁷ Lagus, A.a. s. 27 ff.

⁶⁸ Ljungman & Stjernquist, A.a. s. 10. Se avsnitt 5.3. för en jämförelse mellan förslaget i 1826 års civillag och 1845 års förordning.

nödvändiga men om de var byggda av sand, sten eller räls ansågs enbart vara en nyttighetsfråga.⁶⁹

Med "konungen" avses inte kungen personligen utan begreppet bör mera ses som ett uttryck för statsmakten.⁷⁰ Vid själva prövningen av expropriationstillståndet krävdes en beskrivning av projektet, en kostnadsberäkning samt karta över det område och de fastigheter som berördes av planerna. Vidare skulle de överenskommelser man gjort med fastighetsägare tas upp jämte de ägare man inte kommit överens med.⁷¹

Det är också värt att notera att det var den politiska makten och inte domstolarna som dömde i expropriationsärenden. Så var det vid 1845 års förordning och så har det fortsatt att vara, vilket väcker förundran hos Cervin och Jensen då prövningen är av en sådan utpräglad rättstillämpande verksamhet.⁷²

5.2.2. "Begagnas skall, antingen till..."

I lagtexten skrivs varje enskilt ändamål ut som kan ligga till grund för expropriation. Det finns kanske inte så mycket att säga om varje enskilt ändamål men bara det faktum att ändamålen räknas upp är värt att uppmärksamma.⁷³ Det är nämligen inte alls självklart att lägga upp en expropriationslagstiftning på detta vis, även om det är så den även fortsättningsvis har sett ut i Sverige. Den franska lagstiftningen på området, som enligt flera författare tjänade som förlaga till den svenska,⁷⁴ saknar en uppräknings av ändamål. Istället har den en generell utformning där expropriation är tillåtet för "... *den allmänna nyttan...*".

5.2.3. "Ersättning därför till fulla värdet och hälften därutöfwer"

Ersättningsregeln är en av de saker som verkligen skiljer 1845 års förordning från såväl utländsk rätt som senare svenska regler. Stadgandet innebär att en fastighetsägare som utsätts för expropriation har rätt till en ersättning som motsvarar fastighetens fulla värde

---

⁶⁹ Lagus, A.a. s. 17 f.

⁷⁰ På samma sätt innebar en *kunglig* förordning inte något påbud från en enväldshärskare, utan lagstiftningsmakten låg hos riksdagen. Även om kungen hade vissa befogenheter, betydligt fler än idag, så var han ändå underställd riksdagen i de flesta avseenden.

⁷¹ Lagus, A.a. s. 78.

⁷² Cervin & Jensen, A.a. s. 96.

⁷³ Uppräknings av acceptabla ändamål var uttömmande, även om formuleringen "... *eller till dylikt allmänt behof...*" tyder på att viss flexibilitet var möjlig.

⁷⁴ Se bl.a. Ljungman & Stjernquist, A.a. s. 10 och Hager, A.a. s. 103.

och sedan 50 % ytterligare, vilket kan uttryckas som att egendomen ska ersättas med 150% av dess värde (150 %-regeln).

Reglerna för hur ersättningen skulle beräknas finner man i § 13.⁷⁵ Däri stadgas att ersättningen ska uppskattas till egendomens fulla värde, vilket Hager menar innebar en delvis subjektiv bedömning. Subjektiv i den mening att hänsyn skulle tas till vad ägaren själv hade kunnat sälja egendomen för. Det var alltså inte frågan om någon fri prissättning från säljarens sida helt efter eget skön.⁷⁶ Det är inte alldeles uppenbart hur tillägget om 50% motiverades. Det kan ha varit ett sätt att utge ersättning med marginal så att risken för en för låg ersättning minskade. Det kan också ha varit ett sätt att kompensera ägaren för själva det ingrepp som expropriation innebar.⁷⁷ I vilket fall som helst menar Michaël Hernmarck, expert i expropriationsutredningen 1961–1970, att 150%-regeln ger uttryck för att lagstiftaren värderade den enskildes rättssäkerhet högre än risken för att det allmänna behövde betala ett överpris vid expropriation.⁷⁸

5.2.4. “Der ej parterna om andra vilkor åsämjas”

Denna formulering är kanske tämligen självklar. Om parterna kan enas om en annan uppgörelse än den som av lagen är föreskriven så går parternas förslag före. Kanske kan man säga att detta är grunden för den princip som länge gällt på expropriationsrättens område, att en frivillig uppgörelse mellan parterna är att föredra och något som ska främjas.⁷⁹

---

⁷⁵ §13; *Nämnden uppskatte i penningar, så wäl jorden eller lägenheten, efter dess rätta värde för egaren, som ock serskildt den skada, annan än egaren, genom jordens eller lägenhetens afstående, lider, allt med afscende på tiden för afträddandet och med uttryckligt tillägg af den förhöjning, hwarmed, enligt § 1, ersättningen utgå bör. Är fråga om flere lägenheter, som tillhöra serskilde egare; warde ersättningen bestämd serskildt för hwardera.*

⁷⁶ Hager, A.a. s. 104.

⁷⁷ Hager, A.a. s. 105 f.

⁷⁸ Hernmarck, Löseskilling vid expropriation för tätbebyggelse, s.25.

⁷⁹ Sedan kan man absolut diskutera hur frivillig en sådan uppgörelse någonsin kan bli. På vissa sätt kan man likna förfarandet vid en situation då någon tvingas förhandla under vapenhot. Med det menar jag att hotet om expropriation alltid är överhängande enbart genom att där finns en lagstadgad möjlighet för det.

5.2.5. “Pröfwas af serskild nämnd”

Den nämnd som beskrivs i lagtexten skulle bestå av sju män från orten där fastigheten är belägen.⁸⁰ Även om båda parterna samt domstolen hade rätt att utse personer förelåg krav på att ingen man fick vara jävig i målet.⁸¹ Nämnden skulle sedan uppskatta vad värdet på fastigheten var, och just den faktorn att de var boende i området ansågs bidra till att priset blev riktigt satt. Hager menar att användandet av en nämnd bestående av lokalbor tyder på att ersättningen inte skulle grundas på rättsligt tänkande utan enbart en ekonomisk uppskattning av värdet på fastigheten.⁸²

5.3. Jämförelse mellan 1845 års förordning och civillagförslaget från 1826

Som nämndes i föregående avsnitt lades det fram ett förslag till en allmän civillag 1826 men som inte gick igenom. I detta avsnitt ska den del från 1826 års förslag som behandlar expropriation jämföras med 1845 års förordning. Det är särskilt ändamålsuppräknningen och ersättningsdelen som kommer belysas.

Jordabalken 1 kap. 7 § angående expropriation i 1826 års förslag lyder enligt följande:

“Enskild äganderätt wike för det allmänna bästa, der Konungen pröfwar nödigt, att jord eller lägenhet, som enskild man tillhör, begagnas skall, ware sig till R:kets försvar, till allmän väg eller bro, till torg eller gata i stad, till uttappning eller sänkning av sjö, till strömrrensning, farled eller annan wattenledning, till allmän byggnad, eller till dylikt allmänt behof. I dessa fall ware ägaren pligtig att afstå hvad af hans egendom för ändamålet fordras, njute dock derfor full ersättning. Uppkommer twist om ersättningens belopp; den skall pröfwas af särskild nämnd.”

Jämför man ändamålen som räknas upp i 1826 års förslag och de som finns med i 1845 års förordning ser man att de är i det närmaste identiska, såväl innehållsmässigt som språkligt. Enda skillnaden som jag kan finna är att man lägger till “*hamn eller lastningsplats*” mellan orden “*allmän väg eller bro*” och “*till torg eller gata i stad*”. Detta visar enligt mig på två saker. För det första gjorde man inga större ändringar i förslaget från 1826 och den lag som stiftades 1845 i ändamålsdelen vilket talar för att motiven till lagen 1845 sträcker sig längre tillbaka än de närmsta åren innan 1845 års

---

⁸⁰ Att enbart män fick tjänstgöra i nämnden utgör ett exempel på den tidens syn på manliga och kvinnliga sysslor. Med modernt perspektiv kan det kanske anses utgöra en orättvisa och ett uttryck för ett patriarkalt samhälle. Man bör dock vara försiktig med att döma historien efter nutida värderingar. Att jämföra dåtid med nutid kräver, vilket denna uppsats fokus på kontextualitet visar, en bred förståelse för tiden och samhället i stort.

⁸¹ 3§ i aktuell förordning.

⁸² Hager, A.a. s. 106.

lag. För det andra så visar den ändring man gjorde att lagstiftaren ändå var inne och reviderade förslaget från 1826. Att man stannade vid att endast genomföra detta lilla tillägg talar för att lagstiftaren i övrigt var nöjd med förslaget från 1826.

Anmärkningsvärt är att järnväg inte fanns med bland ändamålen då de spelade en så stor roll för expropriationsrättens tillkomst och utveckling i delar av övriga Europa.⁸³ Det hade varit mera naturligt att järnväg saknades bland ändamålen om förslaget från 1826 och förordningen från 1845 var exakt identiska eftersom industrialiseringen och järnvägen inte var lika långt gången på 1820-talet. Men lagstiftaren valde att inte ha med järnväg i 1845 års förordning trots att man öppnat upp för att göra ändringar i och med att "*hamn eller lastplats*" läggs till i uppräkningsdelen över ändamål. Detta utgör enligt mig ett tecken på hur långt efter Sverige var övriga Europa vid denna tid gällande järnväg specifikt och kanske industrialisering generellt.

Gällande ersättnings storlek så ser vi i denna jämförelse mellan förslaget från 1826 och 1845 års förordning att 150 %-regeln var en senare tillkommen princip. I 1826 års förslag står det endast att ägaren ska få full ersättning för sin egendom. Varför lagstiftaren inför ett tillägg om 50 % utöver detta i 1845 års förordning är en mycket intressant fråga och något som behandlas i avsnitt 6.4.

5.4 Likheter och skillnader mellan svensk, fransk och tysk lagstiftning

5.4.1. Allmän nytta eller en uttömmande uppräkningslista av acceptabla ändamål

Även om den franska lagen från 1841 tjänade som förlaga åt den svenska förordningen från 1845 så finns där vissa skillnader. Den franska lagen använder sig av en allmänt hållen formulering när expropriation är tillåtet. I art. 2 står: "*Domstolarna kunna icke döma till en expropriation, innan den allmänna nyttan däraf blifwit konstaterad och förklarad*".⁸⁴ Detta ska jämföras med den svenska förordningen § 1 där varje acceptabelt ändamål skrivs ut.⁸⁵

Varför den svenska lagstiftaren frångick den franska modellen och istället valde att räkna upp varje acceptabelt ändamål är svårt att hitta något klart svar på. Ljungman & Stjernquists skriver bara att Sverige valde en självständig linje vilken gäller än idag

---

⁸³ se avsnitt 5.4.

⁸⁴ Svensk översättning av Lagus, A.a. s. 30.

⁸⁵ Se avsnitt 5.1.

men specificerar inte varför man valde denna linje.⁸⁶ Inte heller Lagus kommenterar saken i sin annars relativt uttömmande bok om 1845 års förordning.⁸⁷

Lagus redogör dock för flertalet andra staters expropriationsbestämmelser och där kan märkas att vissa, bl.a. den tyska staten Bayern, innehar en uttömmande lista på när expropriation är tillåtet.⁸⁸ Det är fullt tänkbart — kanske rent av troligt — att den svenska lagstiftaren tog intryck från andra stater utöver den franska. Mot detta ska dock framhållas järnvägens stora betydelse för de tyska staternas expropriationslagstiftningar medan järnvägen lyser med sin frånvaro i den svenska förordningen från 1845. Själva anledning till att en expropriationslag stiftades i många av de tyska staterna var på grund av industrialiseringen och då särskilt anläggandet av järnväg.⁸⁹ I ändamålsbeskrivningen från exempelvis den bayerska lagstiftning återfinns järnväg medan det saknas i den svenska lagstiftningen från 1845.⁹⁰ Av detta kan man kanske dra slutsatsen att Sverige inte inspirerades av tyska staters expropriationslagstiftning. Åtminstone verkar den svenska lagstiftningen inte bygga på något behov som uppstått genom industrialiseringen eftersom järnvägen saknas som ändamål medan så var fallet i de tyska staterna. Den svenska lagstiftningen byggde mer troligt på en önskan om modernisering snarare än industrialisering och då var Frankrike det stora föregångslandet.

Om man kommer fram till att det var den franska lagen som stod som förlaga åt den svenska så ger det inget svar på varför man frångick upplägget med en generell formulering och istället valde en uppräkningslista av ändamål. Min egna gissning är att en uppräkningslista ger lagen ett mer begränsat tillämpningsområde än en generell skrivelse.⁹¹ Om det nu var så som Lagus säger, att äganderätten var osedvanligt stark i Sverige historiskt sett,⁹² kanske det kan vara anledning till att man ville inskränka möjligheterna till expropriation mer än vad den franska modellen tillät.

---

⁸⁶ Ljungman & Stjernquist, A.a. s. 10

⁸⁷ Lagus, a.a.

⁸⁸ Lagus A.a. s. 42.

⁸⁹ Lagus, A.a. s. 41 f.

⁹⁰ Artikel 1 p.11, *Das Gesetz, die Zwangs-Abtretung von Grundeigentum für öffentliche Zwecke betreffend* (den bayerska lagen från den 17 Nov. 1837)

⁹¹ Den franska lagen skulle kunna, med en välvillig tolkning från den instans som avgör expropriationstillstånden, få in det mesta som "allmän nytta".

⁹² Lagus, A.a. s. 69.

5.4.2. Full ersättning eller 150 %-regeln

Likt de flesta andra staters lagar vid denna tid krävde den franska expropriationslagen enbart full ersättning för värdet på den exproprierade egendomen. Sverige valde dock att utöver det fulla värdet låta en ersättning om 50 % utgå. Enligt Hernmarck motiverades inte ersättningsbestämmelserna av lagstiftaren varför det är svårt att veta varför Sverige valde denna linje.⁹³ Men även om detta var ovanligt jämfört med de flesta andra länders lagstiftning så var det inget unikt. Exempelvis den Bayerska expropriationslagen — återigen — innehöll regler om ett tillägg på upp till 30 % utöver full ersättning.⁹⁴

Den troligaste anledning till det svenska tillägget om 50 % står dock inte att finna i andra länders lagar utan i redan befintlig svensk lagstiftning. I *förordningen av den 20 januari 1824 i fråga om inlösen av vattenverk som orsakar skada å jord återfinns* bestämmelsen om en 150 % ersättning för den egendom som förloras.⁹⁵ Enligt Ljungman & Stjernquist togs dess bestämmelse in i den nya svenska förordningen om expropriation men någon närmare motiveringen nämns inte.⁹⁶ Det är också anmärkningsvärt att lagen från 1824 och principen om ett tillägg på 50 % inte tas med i 1826 års civillagsförslag men återfinns i 1845 års förordning.

5.5. Lagförändringar 1845-1866

5.5.1. Lagberedningens betänkande den 27/11 1847 med förslag till jordabalk m.m

Kritiken mot den nya lagen lät inte vänta på sig. Redan 1847 föreslog lagberedningen att man borde slopa 150 %-regeln och därutöver låta ersättningen "*mätas i penningar efter vad jord eller lägenhet av lika beskaffenhet och godhet i orten högst gällde*".⁹⁷ Denna värderingsregel ska då jämföras med den i lagen gällande "*ersättning därför till fulla värde*". Den nya värderingsmetoden ansågs ge en mera precis grund att beräkna ersättning på och ett mindre inslag av subjektiv bedömning.⁹⁸ Att lagberedning ville slopa 150 %-regeln motiverades på följande sätt:

---

⁹³ Hernmarck, A.a. s. 18.

⁹⁴ Lagus, A.a. s. 43. Det ska dock framhållas att tillägget var begränsat till 30 % och krävde att vissa faktorer var uppfyllda, som t.ex. extrakostnader förenade med avståndet etc. Det skiljer sig från det svenska tillägget som verkar ha utgått som regel utan krav på särskilda omständigheter.

⁹⁵ Hernmarck A.a. s. 18.

⁹⁶ Ljungman & Stjernquist, A.a. s. 10.

⁹⁷ Citerat från Hernmarck, a.a.s.18.

⁹⁸ Hernmarck, a.a.s 16.

“I avseende på lösen för jord eller lägenhet, som avstås till allmänt behov, stadgar 1845 års förordning samma grund som förordningen av den 20 januari 1824 i fråga om lösen av vattenverk som förorsakar skada å jord, att nämligen sådan egendom skall betalas till fulla värdet av vad som förloras och hälften därutöver. Ehuru det måste antagas, att den genom sistnämnda förordning jordägare medgivna rätt att lösa vattenverk hämtar sin egentliga grund från det medelbara (indirekta) gagn för det allmänna, som vinnes genom möjligheten att odla en jord av högre värde, än det vattenverk varav den förut varit fördränkt, kan man dock lätt inse skälet, varför lagstiftningen, då en sådan rätt först infördes, sökte förmildra den genom stadgandet av den ovan uppgivna grund för bestämmande av lösen. Från denna grund är likväl avvikelse gjord redan i lagförslaget; och beredningen, som trott sig böra i den delen lämna det samma oförändrat, har ännu mindre funnit någon giltig anledning, varför lösen skulle annorlunda mätas för egendom, då den avstås till behov, som har det allmännas omedelbara gagn till ändamål. Den tillvitelse för hårdhet, som man är benägen att göra en lag, när den fordrar egendomsavståndelse i sådana fall, härleder sig från ett alltför strängt begrepp om äganderätten. Mot detta begrepp är det lika mycket stridande, att den enskilda äganderätten måste uppoffras, evad denna uppoffring betalas med högre eller lägre belopp. Besinnar man åter det för all enskild äganderätt förutsatta villkor, att den måste vika för allmänna bästa, så begriper man ock, att för uppfyllandet av detta oeftergivliga villkor ingenting mer bör, eller rättvisligen kan fordras, än att full ersättning fås för vad som avstås. Sådan är den grundsats, som följes i andra länders expropriationslagar; och i överensstämmelse därmed äro 3 och 4 §§ i detta kapitel om lösen och skadestånd föreslagna.”⁹⁹

Min tolkning av ovan anförda skäl är att lagberedningen såg en skillnad mellan expropriation för allmänna ändamål och den rätt jordägare hade enligt 1824 års förordning att lösa annans vattenverk. Skillnaden bestod framför allt i att den jord som friläggs för odling vid lösen av vattenverk endast innebar en indirekt fördel för det allmänna. Den direkta fördelen åtnjöt brukaren av den nya marken medan fördelen för det allmänna bestod i att mer och bättre mark kunde brukas, dock inte direkt för det allmänna.¹⁰⁰

Avgörande för lagberedningen verkar alltså vara huruvida det allmänna kommer i direkt åtnjutande av fördelarna av expropriation. De verkar motsätta sig definitionen av äganderätten som alltför stark och menar istället att all enskild äganderätt förutsätts ge vika för det allmännas bästa utan krav på större ersättning än vad egendomen är värd. Enligt min mening hade de gärna fått motivera ytterligare varför enskild äganderätt förutsätts ge vika för det allmännas bästa. Jag förstår visserligen nödvändigheten bakom expropriation och som lagberedningen framhåller innehåller de flesta andra länders expropriationslagar inga regler på en över-

---

⁹⁹ Förslag till BB 13 kap., s. 104, citerat efter Hernmarck A.a. s. 18.

¹⁰⁰ Personligen har jag svårt att se att det skulle vara någon skillnad för den person som utsätts för expropriationen. Ingreppet torde upplevas som stort och kanske t.o.m. kränkande oavsett vem som kommer i direkt åtnjutande av dess fördelar.

kompensation. Men det hade varit intressant att veta vilken teoretisk grund de bygger resonemanget på, att all enskild äganderätt förutsätts ha som villkor att den måste ge vika för det allmännas bästa.¹⁰¹

5.5.2. 150 %-regelns avskaffande och vinstavräkning vid expropriation

Lagberedningens förslag från 1847 ledde inte till någon förändring. Expropriationsförordningen fortsatte dock att kritiseras och under åren 1850-1866 behandlade riksdagen frågan ett flertal gånger. Utöver sloandet av 150 %-regeln ville ständerna i riksdagen ändra värderingsreglerna, närmare bestämt låta de ekonomiska vinster fastighetsägaren kunde komma att åtnjuta av expropriationsändamålet räknas av mot dennes ersättning.¹⁰² I en riksdagsskrivelse till Kungl. Maj:t den 6 november 1863 går det att läsa följande:

Vid granskning av denna författning (d.v.s. KF 20/11 1845) visar sig genast av dess 1 § att det ofta icke utan skäl överklagande förhållandet, att vid avhändande av jord eller lägenhet för allmänt behov därför merendels måste erläggas en i jämförelse med det verkliga värdet alltför hög löseskilling, har sin förnärmsta grund i själva författningen. 1 § innehåller nämligen det stadgandet, att den, som genom jordens eller lägenhetens avstående lider skada, skall därför njuta ersättning icke allenast till fulla värdet utan ock hälften därutöver. Genom att inskränka ersättningen till fulla värdet allenast skulle följaktligen den huvudsakligaste anledningen till nämnda klagan vara undanröjd. En sådan förändring torde ock kunna ske utan förnärmande av någon rätt. Erhåller den, som genom jords eller lägenhets avstående lider skada, därför full gottgörelse, kan han icke hava grundat anspråk på att dessutom på bekostnad av det allmänna, för vars bästa avståendet skett, göra en vinst. Det tillfälle härtill, som, enligt vad nämnt blivit, är lämnat i författningen, anse således rikets ständer böra borttagas; i sammanhang varmed det dock synts rikets ständer nödigt att, med ändring av vad 13 § innehåller om sättet för ersättningens bestämmande, i samma § införa bestämd föreskrift att, då jord eller lägenhets avträdas skall, uppskattning i penningar bör ske av icke allenast själva egendomen efter det i orten å dylik egendom i allmänt gällande högsta pris utan och den särskilda skada, som genom egendomens avträdande eller användande till det avsedda ändamålet kan för ägaren eller annan uppkomma, en föreskrift som står i överenskommelse med såväl gällande lag som de av lagkommittén och lagberedningen i ämnet uttalade åsikter. Vidare synes och en skäligen vinst kunna i det fall, att endast en del av jord eller lägenhet avstås, beredas den till ersättning berättigade, om nämligen ersättning bestämmes utan tillbörligt avseende å den särskilda fördel, som genom det beslutade arbetets utförande skulle kunna uppkomma för den återstående delen. Ledes t.ex. en kanal genom en vattensjuk mark, kan därigenom beredas ägaren eller innehavaren ett förut saknat tillfälle till markens uppodling och han såmedelst erhålla av anläggningen en fördel måhända

---

¹⁰¹ Vid tiden för denna lagstiftning var den så kallade *Historiska skolan* som teoribildning mycket populär i såväl Sverige som övriga Europa. Teoribildningen, som i korthet innebär att lagar långsamt växer fram och inte vara föremål för några radikala förändringar, kanske inverkade på lagberedningens motiv. För information om *Historiska skolan*, se Hasselberg, A.a. s. 103.

¹⁰² Hernmarck, A.a. s. 18 f.

mångdubbelt överstigande den förlust, han genom avstånde av en del av marken fått vidkännas. Likaså kan, om ägaren fått avstå jord för anläggande av torg, hamnplats, järnvägsstation eller annat dylikt, återstoden genom sitt läge därvid bli användbarare än förut till byggnads- eller upplagsplats m.m. och i följd därav vinna ett betydligt förökad värde. Då emellertid någon bestämmelse därom, att ett sådant förhållande bör vid prövningen av ersättningsanspråket tagas i beräkning, icke finnes i 1845 års förordning, anse rikets ständer en dylik bestämmelse böra däri inrymmas och lämpligen erhålla sin plats såsom ett andra moment i 13 §, vilken §, enligt vad nämnt är, innehåller de allmänna föreskrifter, den särskilda nämnd, som tillkommer att pröva ersättningsfrågan, har att därvid iakttaga.¹⁰³

Utöver att ständerna ansåg det oskäligt att fastighetsägaren ersattes med 50 % mer än fastighetens verkliga värde¹⁰⁴ vill man att ersättningsbestämmelserna i 13 § förändras. För de fall en fastighetsägare kommer i bättre ekonomisk ställning efter att delar av dennes mark exproprierats bör denna vinst avräknas mot ägarens ersättning. Som exempel lyfter de fram att en kanal som dras genom jordbrukares mark kan frilägga mer och bättre odlingsjord som ger större ekonomisk vinst jämfört med innan expropriationen. Den verkliga anledningen, och som lyfts fram i återkommande riksdagsskrivelser och motioner, verkar dock enligt flera författare vara de järnvägsbyggen som blivit alltför dyra med den dåvarande expropriationslagstiftningen.¹⁰⁵ Det rör sig således om framför allt samhällsekonomiska motiv.

Tanken på att expropriation kan vara av direkt nytta för fastighetsägaren, och inte bara indirekt som samhällsmedborgare, förekom redan under byggandet av Göta kanal. Enligt Wingårdh kan det mycket väl ha varit så att adelsmannen Fabian von Fersen såg stora fördelar med att kanalen skulle dras över dennes marker, även om det inte verkar ha hindrat honom från att ändå försöka få så hög ersättning som möjligt.¹⁰⁶

Ständernas förslag på att låta fastighetsägarens vinst räknas av mot dennes ersättning gick dock inte igenom. Förslaget avvisades med motiveringen att nyttan jämfört med skadan var för obestämd vilket kunde leda till en mera vidsträckt tillämpning av expropriation. Vidare fanns där ingen garanti för att vinsten verkligen

---

¹⁰³ Citerat från Hernmarck, A.a. s. 19f.

¹⁰⁴ Värt att anmärka är här användandet av formuleringen "verkliga värdet", jämfört med det i lagen tillämpade "fulla värdet". Det kanske ser ut att blott vara en omskrivning men med samma åsyftning, men som man kan se i lagändringar under 1900-talet där lagstiftaren vill dra ner på ersättning används just "verkligt värde" istället för fulla värde, se avsnitt 7.2. Vidare används formuleringen "fulla värde" i en annan del av riksdagsskrivelse vilket jag anser tyder på att ständerna inte menar samma sak med de två formuleringarna. Jag anser det dock osannolikt att ständerna i denna skrivelse vill ersätta 150 %-regeln med något som understiger "det fulla värdet". De verkar förespråka en ordning där det fulla värdet ersätts, varken mer eller mindre.

¹⁰⁵ Se exempelvis SOU 1948:4 s. 69 f. och Cervin & Jensen, a.a.s 93.

¹⁰⁶ Wingårdh, A.a. s. 61 f.

skulle uppstå, och om den gjorde det var det kanske efter en väldigt lång tid.¹⁰⁷ Däremot togs 150 %-regeln bort vid 1866 års förändring vilket innebar att fastighetsägaren endast ersattes med fulla värdet av egendomen, som dock fortsatte att beräknas på samma vis som tidigare.

I ändamålsbeskrivningen tas anläggandet av järnväg upp som acceptabelt för expropriation vilket tyder på att industrialiseringen kommit igång på allvar i Sverige. Utöver det och tilläggets slopande verkar det inte ha skett några andra större förändringar i expropriationsrätten år 1866.¹⁰⁸

---

¹⁰⁷ Hernmarck, A.a. s. 20.

¹⁰⁸ Ljungman, A.a. s. 11.

6. Varför uppkom expropriation i Sverige under 1800-talet?

I detta kapitel skall den svenska expropriationslagstiftningen som analyserades i föregående del belysas ur sitt kontextuella sammanhang. I det följande presenteras några tankar och idéer som kan ligga till grund för att en ökad förståelse för varför Sverige fick sin första expropriationslag 1845 och varför den utformades som den gjorde.

Att Sverige fick sin första generella expropriationslag just år 1845 var inget självklart. Som nämnts fanns expropriationslagstiftning med i den civillag som lades fram 1826 men som inte gick igenom riksdagen.¹⁰⁹ Det hade annars följt samma mönster som den franska och den amerikanska revolutionen vilka båda ledde till expropriationsrättsliga bestämmelser, mer om det nedan i avsnitt 6.1.

Det har tidigare nämnts att expropriation är tätt sammankopplad med den privata äganderätten och dess ställning i samhället.¹¹⁰ Kan det vara så att de förändringar som skedde inom detta område under slutet av 1700-talet och början på 1800-talet var av avgörande betydelse — kanske till och med en förutsättning — för en expropriationslagstiftning? Om detta skrivs det i avsnitt 6.2.

Regler om expropriation och dess utveckling verkar också vandra hand i hand med tekniska framsteg och innovationer men också de krav och utmaningar samhället ställs inför. Byggandet av t.ex. järnväg och telegraf innebar helt nya krav på markanvändningen än tidigare landsvägar. Urbanisering och befolkningstillväxt var även de utmaningar som krävde nya lösningar. I 6.3. fördjupas diskussionen om detta ämne.

Varför expropriationslagstiftningen kom till i Sverige just 1845 är bara halva frågan. Man kan och bör fråga sig varför lagstiftningen såg ut som den gjorde och varför den utvecklades på det sätt som skedde, vilket den avslutande delen av detta kapitel söker svara på.

6.1. Expropriation som ett barn ur liberala revolutioner

Det förslag till civillag som röstades ned 1826 var ett utkast som arbetats med i 15 år. I sviterna av 1809 års revolution stärktes flera fri- och rättigheter däribland äganderätten.¹¹¹ 1811 tillsattes en lagkommitté för att ta fram en civillag efter franskt snitt. Kommittén bestod mestadels av män med liberala idéer som genom lagstiftning

---

¹⁰⁹ Se mer i avsnitt 4.1.3 och 5.1.

¹¹⁰ Se avsnitt 4.1.2.

¹¹¹ Dahlgren, A.a. s. 60.

ville omvandla samhället. De liberala strömningarna avtog dock relativt snabbt och adeln tillsammans med kungamakten höll tillbaka flertalet reformer. När förslaget till en ny civillag lades fram 1826 gick den således inte igenom.¹¹²

Detta menar jag kan kontrasteras mot de revolutioner som ägde rum i först USA 1776 och sedan i Frankrike 1789. Det bör inte råda någon tvekan om att den amerikanska revolutionen förde med sig liberala idéer och i den nya nationens konstitution återfinns mycket av upplysningens tankegods. Jag har visserligen inte funnit någon utpräglad lagstiftning om expropriation från denna tid, men i konstitutionens femte tillägg från 1791, *the bill of rights*, står bl.a. följande:

“...nor be deprived of life, liberty, or property, without due process of law; *nor shall private property be taken for public use, without just compensation*” (min kursivering).

Detta utgör enligt mig ett tydligt exempel på en tidig expropriationsrättslig bestämmelse där reglerna visserligen är vagt utformade men där principerna tydligt framgår.

En av konsekvenserna av den franska revolutionen var den expropriationslag som redogjordes för i avsnitt 5.1.2. Det råder ingen tvekan om att även denna revolution gjordes i liberalismens förtecken vilket inte alls är en självklarhet när det gäller revolutioner och statskupper från denna tid. Den tillskansning av makt som Gustav III genomförde 1772 och senare utvidgade 1789 gick helt emot den liberala utveckling som skett under den svenska frihetstiden,¹¹³ och i Frankrike skedde en statskupp 1852 som var allt annat än liberal.¹¹⁴ Om man går ännu längre fram i tiden och tittar på den effekt som den kommunistiska revolutionen i Ryssland bar med sig ur ett expropriationsrättsligt hänseende blev effekten den direkt motsatta jämfört med de liberala revolutionerna. Jag tänker då särskilt på de stora konfiskationer och nationaliseringar som genomfördes mot den jordägande klassen i Ryssland. I detta nya system skulle staten tvångsförvärva det mesta för samhällets bästa och detta helt utan ersättning.

För att återknyta till den svenska revolutionen 1809 så fanns där kanske flera skäl till att någon expropriationslagstiftning inte följde som en direkt konsekvens. Som exempel kan man inte säga att revolutionen var av en utpräglad liberal karaktär, även

---

¹¹² Sundell, A.a. s. 46 f.

¹¹³ Sundell, A.a. s. 41 f.

¹¹⁴ Nationalencyklopedin, Napoleon III. <http://www.ne.se.ezproxy.its.uu.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/napoleon-iii> (hämtad 2020-12-18).

om den till viss del var det.¹¹⁵ Bland kuppmaakarna var där främst officerare och adelsmän vilka inte var de största förespråkarna för liberalism utan snarare anhängare av konservatismen.¹¹⁶ Att 1809 års revolution var en oblodig sådan — till skillnad från den amerikanska och den franska — kan också ha medfört att det fanns kvar ett inneboende motstånd mot alltför stora reformer. Om en revolution helt gör sig av med all opposition och gamla anhängare är det troligen enklare att genomdriva radikala reformer.

Nu måste det dock framhållas att det inte var någon expropriationlagstiftning i sig som röstades ned 1826 utan en civillag som presenterades som ett helt paket där expropriation utgjorde en del. Det är enligt mig inte otänkbart att expropriationslagstiftningen — om den lagts fram separat — hade kunnat gå igenom tidigare än 1845. Det finns tydliga exempel på att lagstiftaren tidigt framhållit en önskan om att den som frånhänds sin egendom ska ersättas och hållas skadelös. Jag tänker då särskilt på den lagstiftning som funnits sedan åtminstone 1734 års Byggningsbalken 25 kap. 1 § och dess regler om att mark ska ersättas med mark vid byggandet av landsväg. Detta tillsammans med hur man hanterade ersättningsfrågan vid byggandet av Göta kanal visar enligt mig på en expropriationsrättslig princip även om ersättningen oftast bestod i byte av mark snarare än kompensation i rena penningar.

6.2. Expropriation och en förändrad äganderätt till mark

Jag har tidigare hävdat att expropriation som institut är avhängigt äganderättens ställning i ett samhälle. Vad jag menar med detta är att expropriation, eller snarare ersättning över lag, hänger samman med huruvida personen som frånhänds egendomen är ägare eller inte. I ett feodalt samhälle vilket Sverige ännu var under 1700-talet ser ägarstrukturen annorlunda ut i den mån man ens kan tala om äganderätt.¹¹⁷ Det var t.ex. inte ovanligt att kungen i ett feodalt samhälle sågs som den som ägde all jord inom riket och såväl adel som bönder hade enbart en form av besittning- och brukningsrätt av marken.¹¹⁸ Ser man saken ur detta perspektiv, vilket det fanns inflytelserika förespråkare

---

¹¹⁵ Några av de lagförändringar som drevs igenom i samband med 1809 års revolution var exempelvis av klar liberal karaktär, t.ex. de fri- och rättigheter som befastes, se Dahlgren, a.a.s.60.

¹¹⁶ Norberg, A.a. s. 58 ff.

¹¹⁷ Se avsnitt 4.2 för en utförligare diskussion om begreppet äganderätt i svensk historisk kontext.

¹¹⁸ Se Reynolds. Before Eminent Domain, s.89 ff. Även inom feodala system förekom dock synsätt att kungen enbart verkade för det allmännas bästa och därigenom hade rätt att tvångsförvärva land, utan att för den sakens skull vara den egentliga ägaren till marken. Se mer i ovan angivna källa.

för i Sverige så sent som på 1820-talet, torde varken den privata äganderätten eller expropriation stå särskilt högt i kurs.¹¹⁹

Allteftersom fick den privata äganderätten ett starkare fäste i Sverige. Detta delvis genom inflytelserika liberaler som med naturrättsliga resonemang förfäktade idén om att all mark skall vara privat ägd. Ett exempel på en sådan liberal är Anders Chedenius som under senare hälften av 1700-talet förespråkade, bland mycket annat, en stark privat äganderätt. Chedenius var verksam både som riksdagsman och opinionsbildare och fick enligt Norberg många anhängare som bar den liberala facklan vidare in i 1800-talet.¹²⁰ Men också kungamakten under Gustav III drev igenom reformer som gynnade äganderätten, se då särskilt bondens frihetsbrev vilket väsentligen ökade en bondes rätt till marken den brukade.¹²¹ Detta i kombination med att det kollektiva bruket av jorden luckrades upp och blev mera individuellt borde enligt mig lett till framför allt två saker. För det första sågs numera tvångsförvärv som ett ingrepp i en rättighet (äganderätt) och om denna rättighet kränks krävde detta någon form av kompensation. För det andra torde bondens frihetsbrev i kombination med individualiseringen av lantbruket gjort att fler personer i egenskap av markägare potentiellt kunde utsättas för expropriation. Detta kan ha föranlett ett behov av en mera generellt tillämpbar expropriationslagstiftning jämfört med hur man tidigare kunde hantera de relativt få markägarna (läs adeln och kronan).

Mot detta kan emellertid framhållas att mellan 1750-1850 så ökade andelen jordägande bönder med endast 10 % medan icke-landägande klasser (backsittare, torpare m.m) ökade med 400 %.¹²² Det verkar alltså inte som att Sverige fick någon majoritet av landägande bönder. Men även om inte andelen ökade med mer än 10 % kanske det räckte med att antalet blev tillräckligt många för att behovet av en generell expropriationslagstiftning skulle bli tillräckligt stort? Sedan vill jag även framhålla det faktum att den lagstiftande makten bestod av en riksdag uppdelad i de fyra stånden. Även om de flesta bönder och borgare inte ägde jord kan man kanske anta att de som deltog i riksdagen för dessa stånd vad jordägande varför de hade ett egenintresse av en expropriationslagstiftning?

---

¹¹⁹ Se Norberg, A.a. s. 87. Norberg lyfter fram den i riksdagen mycket verksamma och inflytelserika August von Hartmansdorff. Enligt Norberg var Hartmansdorffs inställning att all egendom egentligen tillhörde staten men att den förvaltades av olika personer enbart för att det var till nytta för staten. Själva tankegången anser jag vara av feodalt slag, där kungen är utbytt, eller åtminstone inkorporerad i, staten.

¹²⁰ Norberg, A.a. s. 41 f.

¹²¹ Sundell A.a. s. 41 f.

¹²² Winberg, Folkökning och proletarisering, s.17.

Personligen anser jag att även andra liberala tankegångar utöver den privata äganderätten kan ha spelat roll för expropriationslagstiftningens tillkomst. Exempelvis bör Adam Smith's ekonomiska teorier, som fått fäste bland Sveriges liberaler,¹²³ lett till att mark fått ett ekonomiskt pris där det tidigare inte primärt värderats på det sättet. Vad jag menar med detta är att mark borde, av bönder och det stora flertalet i samhället, primärt betraktats som en källa till försörjning och inte som en ekonomisk tillgång.¹²⁴ Marken kunde ha brukats i generationer av samma släkt och fungerat som garant för släktens föda och fortlevnad. Jorden kunde inte överlåtas hur som helst vilket återspeglas i den tidens lagar. Det var t.ex. först i och med de fastighetsrättsliga reformerna 1789 och bondens frihetsbrev som bönder inte längre var tvungna att vid försäljning av sin jord först erbjuda den till släkten och därefter kronan innan den kom ut på "öppna marknaden".¹²⁵ Rent generellt kanske man kan säga att expropriation, åtminstone där ersättningen består av pengar, förutsätter en viss marknad och basal kapitalism för att kunna fungera. Vad spelar ersättning för roll för en person som frånhänder sin jord och sin försörjning om det inte går att köpa ny mark att bruka?¹²⁶ Att expropriationsreglerna i 1734 års byggningsbalk och speciallagen om Göta kanal ersätter jord med annan jord talar också för detta.

6.3. Järnväg och andra innovationers roll i expropriationsrättens utveckling

1800-talet var för Sverige århundradet då det svenska samhället förändrades i grunden. Från att år 1800 ha varit en agral nation i utkanten av Europa till att 1899 blivit ett industrialiserat land innebar en helomvälvning.¹²⁷ De industrier och städer som växte fram krävde emellertid en ny infrastruktur. Fram tills nu hade de flesta transporter skett på vattenvägarna, med släde eller hjulfordon på de få vägar som passade för detta. Den stora transportperioden var på vintern då snön gjorde det lättare att dra godset. Vid

---

¹²³ Norberg, A.a. s. 19.

¹²⁴ För adeln och kungamakten, och innan Gustav Vasas reduktion på 1520-talet även för kyrkan, var synen på mark kanske av ekonomiskt slag. Det var inte ovanligt att aktörer inom dessa klasser ägde flertalet gods med tillhörande lantbruk där det primära syftet inte var att bo eller bruka marken utan att uppbära ränta från de bönder som arrenderade jorden.

¹²⁵ Sundell, A.a. s. 44.

¹²⁶ Man bör påminna sig själv om att näringslivet var starkt reglerat i skråväsende o.dyl. varför det inte bara var att byta bana och jobba som hantverkare om man tidigare varit bonde och brukat jord. En person som brukade jorden gjorde just det och utan mark att bruka bör situationen sett mycket dystert ut.

¹²⁷ Ett för tiden industrialiserat land bör inte förväxlas med hur vi använder termen i nutid. Majoriteten av befolkningen bodde t.ex. fortfarande på landsbygden och arbetade inom lantbruket.

snöfattiga vintrar förhindrades emellertid detta vilket kunde leda till ekonomisk nedgång.¹²⁸

Det berördes i avsnitt 5.3.1 att järnvägens byggnation inte verkar ha legat till grund för 1845 års lagstiftning. Mest troligen för att industrialiseringen inte kommit igång i Sverige vid denna tid.¹²⁹ Några år senare blir emellertid behovet av ett pålitligt transportsätt uppenbart och 1852 började den första av fyra stambanor byggas. År 1862 kunde man för första gången åka tåg mellan Stockholm och Göteborg och 1875 låg stambanorna helt färdiga.¹³⁰ Vid byggandet av järnvägarna höjdes dock röster om att expropriationslagstiftningen behövde förändras. Det var dels rent samhällsekonomiska argument som fördes fram; expropriationens 150 %-regel ansågs av somliga leda till att järnvägsprojekten blev så dyra att de hämmade utbyggnaden.¹³¹ Men det var också argument av mera rättvisekaraktär. I den riksdagsskrivelse som redogjordes för i avsnitt 5.4.2. talas det om när en kanal frilägger ny odlingsbar mark vilket leder till att en lantbrukare som blivit utsatt för expropriation gynnas av ingreppet. På samma sätt resonerade somliga i 1862-1863 års riksdag gällande järnvägen och de fördelar närheten till en sådan kan innebära. När ersättningen skulle bestämmas borde hänsyn tas till den värdestegring som eventuellt följde på expropriationen.¹³²

Vid 1866 års riksdag ändras således ersättningsnivån vid expropriation från 150% av egendomens värde till endast 100 % och en starkt bidragande orsak till detta var järnvägarnas byggnation i landet. Det verkar framför allt ha varit de samhällsekonomiska argument som hörsammades genom att ersättningen sattes ned till 100 %. Regler för avräkning på eventuella värdestegringar stiftades inte.

Det är ingen vild gissning att själva expropriationsförfarandet blev allt vanligare när järnvägsnätet skulle byggas ut. Att lägga järnväg kräver mycket rakare linjer än traditionella landsvägar. Lagus skriver att statsmakten försökte in i det längsta dra landsvägarna runt enskildas ägor för att inte kränka äganderätten men att detta inte

---

¹²⁸ Dahlberg, A.a. s. 138.

¹²⁹ Visserligen byggdes Göta kanal i början av århundradet och kan kanske argumenteras vara en del av Sveriges tidiga industrialisering. Detta kommer även till uttryck i art. 1 i 1845 års förordning där "farled eller annan wattenledning" utgör ett godkänt ändamål.

¹³⁰ Dahlberg, a.a.s 139 ff.

¹³¹ Cervin & Jensen, A.a. s. 93.

¹³² Hager, A.a. s. 108. En annan som påpekade jordägarnas egna fördel av att låta delar av sin mark exproprieras för järnvägsändamål var den liberala riksdagsmannen August Gripenstedt, se Ohlsson, 100 år av tillväxt, s. 98. Denna August Gripenstedt spelade enligt Ohlsson en helt avgörande roll för Sveriges liberala omställning under 1800-talets senare hälft och verkar enligt författaren personligen att tacka för mycket av den industriella framgångssaga som Sverige var i slutet på århundradet och in på 1900-talet.

var möjligt när raka spår av järnväg behövde anläggas.¹³³ Även om jag ställer mig skeptisk till Lagus uttalande om att statsmakten hyste sådan respekt för äganderätten innan 1800-talet så håller jag med om att förfarandet av att dra en väg genom någons mark bör ha blivit vanligare när järnvägsnätet byggdes ut.¹³⁴ Från 1856 till 1865 ökade järnvägsnätets längd i Sverige från 6 till 130 mil.¹³⁵ En sådan byggnation bör rimligtvis ha krävt att många jordägare tvingades avstå mark till förmån för tågets framfart.

Sundell skriver att anläggandet av järnväg även hade den konsekvensen att privata aktörer fick rätt att efter tillstånd expropriera mark för allmän nytta. Tidigare var det staten som exproprierade mark men i och med att endast järnvägens stambanor anlades av staten medan privata aktörer fick anlägga resterande linjer uppstod ett nytt behov.¹³⁶ Det verkar enligt mig som något oklart ifall privata aktörer tilläts expropriera först efter 1866 års förändringar eller om det var möjligt även tidigare. Det finns framför allt två saker som gör mig fundersam. För det första skriver Lagberedningen i sitt betänkande *27/11 1847 med förslag till jordabalk m.m om enskilda jordägares rätt att lösa vattenverk*. Själva förfarandet att inte enbart det allmänna har rätt att ansöka om expropriation verkar därför förekommit tidigare, även om det då inte skedde inom expropriationslagstiftningen utan genom *förordningen av den 20 januari 1824 i fråga om lösen av vattenverk som förorsakar skada å jord*.¹³⁷

För det andra anlades stora delar av järnvägsnätet innan 1866 års förändringar i expropriationslagstiftningen. Även om det mestadels var stambanor som anlades i början, vilka byggdes i statlig regi, bör även privata linjer börjat byggas vid denna tid. Detta stöds också av Lagus som skriver att järnvägens utbyggnation ledde till att privata bolag fick rätt att expropriera mark efter att ha blivit prövade och godkända av staten så som allmännyttiga.¹³⁸ Lagus bok är från 1861 och föregick alltså 1866 års förändringar. Min slutsats blir därför att privata aktörer hade rätt att expropriera även innan 1866 års förändringar efter att ha blivit godkända och fått ansökan prövad.

Järnvägen var bara en av många tekniska framsteg som gjordes under 1800-talet. Sundell skriver att innovationer som telegrafan också föranledde en annan markanvändning.¹³⁹ Detta verkar dock inte inverkat på expropriationslagstiftningen på

---

¹³³ Lagus, A.a. s. 17 f.

¹³⁴ Se avsnitt 4.2.1. för diskussionen om Lagus syn på äganderätten och min kritik av densamma.

¹³⁵ Ohlsson, A.a. s. 111.

¹³⁶ Sundell, A.a. s. 57.

¹³⁷ Se mer i avsnitt 5.4.1. om lagberedningens yttrande och min diskussion om detta.

¹³⁸ Lagus, A.a. s. 18.

¹³⁹ Sundell, A.a. s. 57.

samma sätt som järnvägen gjorde. Man kan anta att telegrafen inte krävde samma typ av markanspråk som järnvägen gjorde. Telegraflinjerna bör rimligtvis ha kunnat dragits utmed redan befintliga landsvägar eller bredvid järnvägslinjerna och för de fall stolparna sattes upp på någons ägor var markanspråket inte lika totalt som vid anläggandet av järnväg.¹⁴⁰

6.3.1 Expropriation i städerna och krav på en förändrad lagstiftning

Järnväg och telegraf ställde nya krav på markanvändning på framför allt landsbygden, men även i städerna växte nya utmaningar fram som krävde expropriationsrättsliga lösningar. Mellan 1880 och 1885 byggdes 40 000 nya lägenheter bara i Stockholm, en stad som ökade från 93 000 invånare 1850 till 300 000 år 1899.¹⁴¹ I slutet av århundradet drogs gasledningar in i städerna och omfattande rörsystem för vatten och avlopp lades in. Allt detta måste ha lösts inom den befintliga expropriationslagstiftningen från 1845 med de förändringar som gjordes 1866. Det verkar emellertid ha funnits en opinion som återkommande ville förändra lagstiftningen. I SOU 1948:4 står att finna följande om de motioner från 1880-talet som syftade till att förändra expropriationslagstiftning och då särskilt ersättningsdelen:

“Nya stadsplaners genomförande nödvändiggjorde ofta ganska betydande expropriationer, men dessa försvårades i hög grad genom överdrivna kostnader, och de för städernas sundhet, välmåga eller utveckling viktigaste förbättringar kunde således omintetgöras eller lång tid fördröjas endast för att bereda några spekulanter oskäligen vinst.”¹⁴²

Motionerna ledde dock inte till någon lagförändring utan 1845 års förordning och de förändringar som genomfördes 1866 kvarstod hela 1800-talet ut. Som vi kommer se i kapitlet om 1900-talets expropriation förändrades dock lagstiftningen i takt med att samhället ställdes inför nya utmaningar.

6.4. Varför utformades lagstiftningen som den gjorde?

Det har delvis berörts i kapitel fem varför den svenska expropriationslagstiftningen från 1845 såg ut som den gjorde. Flera författare framhåller den franska lagstiftningen på

---

¹⁴⁰ Vid de tillfällen man tvingades gå över annans jord kanske markanspråket inte behövde bli så totalt. Med detta menar jag att en telegraflinje kan dras över en lantbrukares mark utan att helt göra anspråk på all närliggande mark på det sätt som järnväg gör. Det bör ha främjat frivilliga uppgörelser eller billigare och enklare expropriationsförfaranden.

¹⁴¹ Dahlberg, a.a.s 208.

¹⁴² SOU 1948:4 s. 70.

området som en tydlig förlaga åt den svenska.¹⁴³ Där de två lagarna skiljer sig åt är tydligast i ersättningsdelen och i ändamålsdelen. I Sverige mellan 1845 och 1866 utgick ersättning om 150 % av egendomens värde medan den franska lagen stadgar en ersättning med 100 %. I den svenska lagen räknades alla godtagbara ändamål för expropriation upp i en uttömmande lista. Den franska lagen använde sig istället av en mera generell formulering där expropriation är tillåtet för “*den allmänna nyttan*”.

Lagstiftningsarbetet vid den svenska expropriationslagens tillkomst såg annorlunda ut jämfört med hur det är idag. Jag har inte funnit något som liknar förarbeten så det är svårt att veta exakt hur lagstiftaren resonerade när lagen utformades. I litteraturen verkar man som nämnts överens om att den franska lagen stod som förlaga åt den svenska men ett antagande från min sida är att lagstiftaren även tittade på andra staters expropriationslagstiftning. Jag har i avsnitt 5.3. redogjort för att bl.a. den Bayerska staten¹⁴⁴ expropriationslagstiftning innehöll såväl en uppräknings av ändamål som en möjlighet till högre ersättning än 100 %. Det är möjligt att Sverige valde en uppräknings av ändamål istället för en generell formulering efter att ha tittat på andra staters lagstiftning — exempelvis den bayerska — utöver den franska.

Varför lagstiftaren i Sverige valde den ena lösningen framför den andra kan man bara spekulera i. Kanske ansågs en uppräknings som mera begränsande jämfört med en generell utformning. Isåfall kan man fråga sig varför Sverige ansåg sig behöva en mer inskränkt expropriationslag jämfört med exempelvis Frankrike. Kanske hade det att göra med den enligt Lagus skyddade äganderättens ställning i Sverige? Att äganderätten skulle ha en mer privilegerad ställning i Sverige under tidigt 1800-tal jämfört med det post-revolutionära och liberala Frankrike ställer jag mig dock skeptisk till.¹⁴⁵

Den svenska ersättningsregeln om 150 % hämtade mest troligen sin inspiration från den inhemska förordningen av den 20 januari 1824 i fråga om lösen av vattenverk som förorsakar skada å jord. Åtminstone verkar Lagberedningen 1847 anse det.¹⁴⁶ Personligen ser jag ingen anledning till att argumentera emot lagberedningens ståndpunkt. Däremot kan man diskutera grunden till överkompensation rent generellt

---

¹⁴³ Se bl.a. Ljungman & Stjernquist, A.a. s. 10 och Hager, A.a. s. 103.

¹⁴⁴ Tyskland var inte enat vid denna tid utan det vi idag ser som ett land bestod av flera mindre stater varav Bayern var en.

¹⁴⁵ I ett sådant liberalt föregångsland som Frankrike där äganderätten i artikel 17 från 1789 års rättighetsförklaring beskrevs som helig torde äganderättens ställning varit närmast så skyddad som den kan vara.

¹⁴⁶ Se Lagberedningens betänkande den 27/11 1847 med förslag till jordabalk m.m. Läs mer i avsnitt 5.4.1.

oavsett varifrån lagstiftaren fann sin förlaga. Som jag ser det finns det två sätt att motivera en överkompensation.

1. Expropriation utgör ett ingrepp i den privata äganderätten och staten måste kompensera för själva ingreppet som sådant. Enbart en ersättning motsvarande egendomens fulla värde räcker inte. Visserligen motsvarar ersättningen vad ägaren skulle fått om denne valde att frivilligt sälja marken men då frånhändandet inte är frivilligt utan just ofrivilligt föranleder detta en kompensation.

2. Det är svårt att korrekt uppskatta en egendoms fulla värde. För att inte riskera en ersättning som understiger det verkliga värdet väljs 150 % för att det ska finnas marginal. Låt säga att en fastighets verkliga värde — i den mån man kan tala om ett sådant¹⁴⁷ — är 100 kr. När värderingen görs inför expropriation värderas fastigheten till 150 kr. Genom ett påslag om 50 % på denna värdering om 100 kr blir ersättningen 150 kr och därigenom förlorar inte ägaren rent ekonomiskt på expropriationen.

Det finns som nämnts inga lagmotiv att gå till för att utröna vilket av ovan synsätt som låg till grund för 150 %-regeln. Hernmarck skriver dock att grundprincipen vid expropriation har varit — från 1819 och framåt — att den enskilde måste vara i samma ekonomiska ställning efter expropriation som innan. Vidare skriver Hernmarck följande:

“Bestämmelsens ratio angavs av lagutskottet vid 1840-1841 års riksdag: själva möjligheten av materiell förlust för den enskilda måste uteslutas. Häri låg väl i första hand ett erkännande av ofullkomligheten i de instrument med vilkas hjälp värderingen måste ske. I någon mån torde den bakomliggande tanken motsvaras av den numera tillämpade — om än ej kodifierade — presumtionsregeln att ovissheten vid värderingen ej bör gå ut över expropriaten”.¹⁴⁸

Det verkar alltså enligt Hernmarck som att 150 % motiverades inte främst som en kompensation utan som en säkerhetsmarginal för att den enskilda inte skulle riskera att förlora ekonomiskt på expropriation. Det förklarar emellertid inte varför man valde att

---

¹⁴⁷ Att tala om någontings verkliga värde är ett vanskligt företag och stannar egentligen på det teoretiska planet. Lättast är det att tala om ett marknadsvärde där liknande varor som sålts ligger till grund för vad som anses vara någontings värde. Ibland är det dock svårt att tala om ett marknadspris. Det kanske inte finns någon omsättning på liknande varor eller så är varan så unik att det inte går att helt jämföra med något annat. Fastigheter skulle kunna anses vara sådana varor. Som exempel kan man nämna mäklaren värderingar av hus innan de säljs. Det är inte ovanligt att mäklaren uppger en värdering men slutsumman blir någonting annat.

¹⁴⁸ Hernmarck, A.a. s. 25.

avskaffa 150 %-regeln 1866. Hade det blivit lättare att värdera fastigheter vid denna tid varför det inte längre behövdes någon marginal? Det låter inte särskilt rimligt enligt mig. Eller var det så att man övergav principen om att den enskilde inte skulle behöva lida ekonomiskt efter expropriation? Det låter inte heller så troligt eftersom just den principen återkommande lyfts fram i lagstiftningsarbetet under såväl 1800-talet som 1900-talet.

Mera troligt verkar det som att 150 % betraktades som en ersättning för egendomens fulla värde med en tillhörande kompensation. Som Hager skriver innebar 1866 ändringar och borttagandet av 150 %-regeln att man frångick det upplägget. Den enskilde fick nöja sig med full ersättning och inget tillägg för ingreppets tvångsinslag.¹⁴⁹ Varför man frångick tillägget är emellertid inte helt uppenbart. Ovan har jag skrivit om järnvägens betydelse och hur dyrt det blev att expropriera med 150 %-regeln. Detta lyfts återkommande fram som anledningen till att ersättningen ändrades.¹⁵⁰ Även om jag personligen tycker det verkar rimligt att det var järnvägens byggnation och rent samhällsekonomiska skäl som föranledde slopandet av 150 %-regeln vill jag ändå framhålla det faktum att kritik mot ersättningsbestämmelserna förekom redan innan man börjat planera för järnväg i Sverige.¹⁵¹ Man bör också ha i åtanke att — som Lagus framhåller sin bok från 1861 — expropriation i modern mening var någonting relativt nytt på 1800-talet.¹⁵² Lagstiftare både i Sverige och i andra länder prövade sig fram och justerade sin lagstiftning allteftersom.¹⁵³ Kanske bör man betrakta expropriationslagstiftningens första tid som något av en experimenterande period.

6.5. Sammanfattning

Allt sammantaget verkar förändringar i tiden gjort att den första expropriationslagstiftningen kom på plats 1845 även om tidpunkten inte på något vis var given. Den svenska förordningen från 1845 verkar dock inte vara något resultat av en utbredd industrialisering i Sverige utan snarare handlar det om en moderniseringsprocess, vilket frånvaron av järnvägen som ändamål talar för. Reglerna som stiftades var dock inte

---

¹⁴⁹ Hager, A.a. s. 108.

¹⁵⁰ Se exempelvis Sundell, A.a. s. 57, Prop. 1972:109 s. 37 och SOU 1948/4 s. 69 f.

¹⁵¹ Se avsnitt 5.4.1. och Lagberedningens betänkande den 27/11 1847 med förslag till jordabalk m.m.

¹⁵² Lagus, A.a. s. 5.

¹⁵³ Detta ser man t.ex. tydligt i hur Frankrike prövade sig fram med vilka som skulle utföra värderingen av fastigheten. Om de franska myndigheterna stod för värderingen ansågs en undervärdering ske men när fastighetsägarna själva värderade uppstod en övervärdering. Det var först med en jury bestående av lokalbor som en rimlig värdering uppnåddes. Läs mer om detta i avsnitt 5.2.1.

statiska utan förändrades i takt med att nya innovationer som järnväg och telegraf anlände till Sverige och ställde nya krav.

Att förstå varför reglerna utformades som de gjorde är som ovan nämnt svårt. Det var en helt ny lagstiftning och expropriation som institut var relativt nytt. Man verkar ha hämtat inspiration från framför allt Frankrike men också från närliggande inhemsk lagstiftning. På det stora hela stiftades en expropriationsrättslig förordning som utgjort en gedigen grund att bygga vidare på. Som vi kommer se i nästa kapitel förändras visserligen reglerna för expropriation under 1900-talet och 2000-talet men de stora och grundläggande dragen finns kvar. Kanske går det till och med att argumentera för att vi börjat se en återgång till 1800-talets principer i vissa avseenden.

7. Expropriationsrättens utveckling

Uppsatsens huvudsakliga fokus har hittills varit expropriationslagstiftningen i Sverige under 1800-talet. Ett sätt att fördjupa förståelsen för den tidiga expropriationsrättsliga lagstiftningen är att sätta den i relation till hur reglerna utvecklades under 1900- och 2000-talet. Genom att lyfta fram de förändringar som gjordes och redogöra för motiven bakom dessa framträder förhoppningsvis den tidigare lagstiftningens särart tydligare. Då Sveriges nuvarande expropriationslagstiftning till stora delar bygger på 1845 års förordning förtjänar även de likheter som fortfarande finns kvar att lyftas fram.

Den följande redogörelsen kommer att hålla sig på ett övergripande plan och är ingen uttömmande beskrivning av 1900- och 2000-talets expropriationslagstiftning. Fokus ligger på de stora penseldragen och det förs i slutet av kapitlet en diskussion om lagens förändringar i förhållande till 1845 och 1866 års förordning. För en tydlig översikt och ett tidsschema över expropriationslagstiftningens utveckling hänvisas till tidsaxeln i avsnitt 3.2.

7.1. 1900-talets expropriationslagstiftning

7.1.1. 1917 års förändringar

Som nämnades i avsnitt 6.3.1. framlades flera motioner i riksdagen för att förändra expropriationslagstiftningen och då särskilt ersättningsdelen. Den dåvarande lagstiftningen ansågs av motionärerna göra såväl järnvägsprojekt som stadsprojekt alltför dyra och tidskrävande och verkade rent allmänt som hämmande för samhällets utveckling.¹⁵⁴ Det dröjde dock till 1917 innan någon förändring ägde rum. Utöver att fler ändamål godkändes som expropriationsgrundande angrep man återigen storleken på den ersättning som utgavs vid expropriation.¹⁵⁵ Även om principen att den enskilde skulle hållas ekonomiskt skadelös bibehölls ansåg lagutredarna att gällande regler ledde till en övervärdering och detta sökte man lösa på två sätt.

1. För det första ville man förändra kompositionen i den nämnd av lokalbor som stod för värderingen av fastigheten. Från att domstolen endast hade att utse en värderingsman skulle man nu ha rätt att utse tre. Detta tänkte man skulle stärka de

---

¹⁵⁴ SOU 1948:4 s. 70.

¹⁵⁵ Några av de ändamål som tillkom var uttryckliga bestämmelser om järnväg, spårvagn och telegraf med tillhörande stationer. Vidare anges att vattenledningar och andra projekt för bättre bostadsförhållande ska vara tillåtna. Även kulturella ändamål anses nu vara expropriationsgrundande, se lag n:r 189 Lag om expropriation från 1917 1 §.

oberoende värderingsmännens ställning och hämma den av lokalborna överdrivna värderingen.¹⁵⁶

2. För det andra föreslogs 1866 års formulering "fulla värde" tas bort då det ansågs leda till en värdering i överkant. Med en uttrycklig bestämmelse om "full" ersättning tänkte man att värderingsnämnden gjorde en värdering med marginal. Istället föreslog man att formuleringen "egendomens värde" skulle användas.¹⁵⁷

Det första förslaget gick igenom men efter inrådan från lagrådet behölls formuleringen "fulla värde" i lagtexten. Lagrådet erinrade om det ingrepp som expropriation utgjorde och att borttagandet "full värde" kunde leda till att alltför låga ersättningar utgavs.¹⁵⁸ Någon närmare anvisning om hur själva värderingen skulle gå till eller enligt vilken metod stadgades inte.

En slutsats man kan dra är att lagstiftaren sökte nedsätta ersättningen vid expropriation men inte på bekostnad av att den enskilde löpte en risk att göra en ekonomisk förlust. I avvägningen mellan att det allmänna behövde betala ett överpris eller att den enskilde gjorde en ekonomisk förlust valde man att låta det allmänna stå risken.

7.1.2. 1949 års förändringar

I SOU 1948:4 framhålls att ersättningarna vid expropriation fortfarande var för höga och att det hämmade samhällsutvecklingen.¹⁵⁹ Man föreslår återigen att begreppet "fullt värde" ska utgå och istället ersättas med "skäligt värde". Lagrådet avråder även denna gång från att gå vidare med förslaget men hörsammas inte. Ersättningen i 1949 års expropriationslag ska nu utgå för egendomens värde, dock utan någon skälighetsbedömning inblandad.¹⁶⁰

Utöver ändringen i ersättningsdelen tas de lokala värderingsnämnderna bort och värderingen åläggs istället en expropriationsdomstol. Nya ändamål och grunder tillåts för expropriation där det framför allt blir lättare för kommuner att expropriera för

---

¹⁵⁶ Hager, A.a. s. 109.

¹⁵⁷ SOU 1948:4. s. 71 f.

¹⁵⁸ Hernmarck, A.a. s. 23.

¹⁵⁹ SOU 1948:4. s. 78 f.

¹⁶⁰ Hernmarck, a.a.s 24 f. Tanken kan ha varit att formuleringen "skälig ersättning" hade öppnat upp dörren för att utge ersättning som är lägre än egendomens marknadspris. En skälighetsbedömning skulle kunna resultera i att man inte anser att det allmänna borde betala en viss summa för en fastighet även om det betingade det priset på den öppna marknaden. Allt handlar om vad man lägger i ordet "skäligt" vilket kanske hade gjort värderingen alltför skönsmässig?

att få åtkomst till mark för tätbebyggelse.¹⁶¹ Vidare klarläggs hur fastigheten ska värderas från att tidigare varit mycket friare för värderingsnämnden av lokalbor. I 7 § stadgades att ortens pris eller fastighetens avkastning ska utgöra den primära grunden för värderingen.¹⁶²

7.1.3. 1972 års förändringar

I två etapper genomfördes nästa stora förändring för expropriationsrätten i Sverige. 1971 förändringar underlättar bl.a. expropriation för tätbebyggelse ytterligare och 1972 uppgår tidigare förändringar i en ny lag som samtidigt samlar många av de expropriationslagar som hittills varit spridda. Värt att nämna från denna lag är framför allt reglerna om *värdestegringsexpropriation* i 2 kap. 11 § och *influensreglerna* i 4 kap. 2 §.¹⁶³

Den förstnämnda regeln innebär att den som exproprierar ett stycke mark ges rätt att exproprierar ytterligare mark i det exproprierades omedelbara närhet under vissa förutsättning, bl.a. att det kommer vidtas en byggnads- eller anläggningsåtgärd som väsentligen ökar det närliggande områdets värde.

Influensregeln i 4 kap. 2 §, även kallad för *inverkansregeln*, kunde ge en reducerad ersättning om den exproprierande parten haft en värdehöjande effekt på fastighetens värde.¹⁶⁴ Ett exempel: ett företag har anlagt en bro som förbinder en ö med fastlandet. Nu har samma företag fått godkänt att exproprierar en fastighet i närheten av bron för att kunna bygga en serviceanläggning åt bron. Värdet på den fastighet som ska exproprieras lär ha ökat väsentligt efter att bron anlades men detta värde ska nu inte räknas in i värderingen.¹⁶⁵

---

¹⁶¹ Cervin & Jensen, A.a. s. 93.

¹⁶² Hager, A.a. s. 112.

¹⁶³ Cervin & Jensen, A.a. s. 94.

¹⁶⁴ Det ska även tilläggas att ersättningen kunde bli högre än aktuellt marknadsvärde om den exproprierande parten inverkat negativt på fastighetens värde. En liknande regel förkom även i 8 § i 1917 års expropriationslag som stadgade att ersättningen skulle bestämmas utan hänsyn till sådan förändring i fastighetsvärdet som uppstår "allenast till följd av expropriationsrättens beviljande och det avsedda ändamålets genomförande". Regeln hade dock ett snävt tillämpningsområde och nyttjades sällan, se Prop. 1971:122 s. 178 f.

¹⁶⁵ Förutsättningarna för att denna regeln ska gälla är flera, bl.a. att inverkan ska vara av någon betydelse. Vidare begränsas regeln av ortsvanlighet och allmänvanlighet vilket i korthet innebär att effekter som inverkat allmänt i landet eller på orten inte påverkar värderingen enligt influensreglerna. Se Cervin & Jensen, A.a. s. 112 ff.

7.2. En samlad bedömning av 1900-talets lagförändringar

Betraktar man de förändringar som ägde rum i expropriationslagstiftningen under 1900-talet kan man se vissa mönster. Generellt verkar lagstiftaren varit mån om att ersättningarna ska bli lägre. Som skäl anføres ofta samhällsekonomiska argument och ett behov av en bättre markanvändning. Men även om ersättningarna ska bli lägre överges aldrig principen om att den som utsätts för expropriation ska vara i samma ekonomiska situation efter förfarandet som innan. Uppenbarligen upplevs det som att ersättningarna är för höga jämfört med ett tänkt marknadsvärde. Huruvida så verkligen är fallet har jag inte funnit tydliga bevis på. Kan hända att det i grunden endast är av samhällsekonomiska skäl lagstiftaren vill att ersättningarna ska sättas ned men att detta förtäcks med en önskan att nå en neutral ersättning?

Man försöker uppnå lägre ersättningar dels genom att ändra formuleringar i lagtext (full ersättning) men också genom att centralisera den nämnd som utför själva värderingen. Från att ha utgjorts av mestadels lokalbor till en utökad utnämning av värderingsmän från domstolen till att slutligen helt hamna hos en expropriationsdomstol förändras upplägget helt. Värderingen förlorar sin lokala anknytning och blir centralt styrd. Som nämnts i avsnitt 5.1.5. var den ursprungliga tanken med en lokal nämnd bestående av lokala Ortsbor att värderingen skulle bli mera träffsäker. Att man väljer att frångå detta behöver inte nödvändigtvis ha att göra med det tidigare upplägget ledde till alltför höga värderingar. Det kan också ha varit så att möjligheten för en domstol att ensam utföra värderingen blivit betydligt lättare 1949 jämfört med 1845.¹⁶⁶

Att 1972 års förändringar möjliggjorde ett mera utvidgat förfarande genom värdestegringsexpropriation är också intressant. Jag har svårt att se att liknande regler skulle ha varit möjliga i det liberala 1800-talets Sverige. I en tid när äganderätten stod högt i kurs sågs expropriation som ett nödvändigt ont och borde därmed tillämpats så restriktivt som möjligt.

Även influensregeln är intressant att jämföra med principen om värdeförbättrande expropriation som diskuterades under andra hälften av 1800-talet. Det motionerades under 1860-talet för att expropriation som höjer värdet på en fastighet ska

---

¹⁶⁶ Det borde ha blivit lättare att fastställa ett marknadspris rent allmänt då omsättningen på fastighetsmarknaden blivit betydligt högre. Utöver detta hade en domstol högst troligen helt andra instrument och möjligheter att sätta sig in i lokala förhållanden 1949 jämfört med 1845.

kunna avräkna detta vid ersättningsvärderingen.¹⁶⁷ På vissa sätt kanske man kan säga att detta realiserades 100 år senare i och med reglerna om influens.¹⁶⁸

7.3. 2000-talets expropriationslagstiftning

2010 gjordes den senaste större förändringen av 1972 års expropriationslag. Jag kommer framför allt fokusera på det tillägg om 25 % som infördes.¹⁶⁹ Till att börja med kommenteras emellertid den diskussionen som fördes gällande influensregelns vara eller icke vara. Därefter diskuteras det påslag om 25 % som numera läggs på vid beräkning av ersättning.

7.3.1. Influensregeln

I SOU 2008:99 lyfts ett antal skäl fram till varför influensregeln i 4 kap. 2 § borde tas bort. Det grundläggande argumentet som anförs är att man vill värna respekten för äganderätten. Genom att frångå huvudregeln om att den enskilde alltid ska ersättas med *minst*¹⁷⁰ marknadsvärdet kränker man denna rättighet. Utredarna lyfter särskilt fram den situation som kan uppstå om en fastighetsägare väljer att kort innan en expropriation blir aktuell sälja sin fastighet på den öppna marknaden. Rimligtvis kommer säljaren då att betinga det faktiska marknadsvärdet inklusive den värdeökning som den exproprierande parten tillfört. Att den enskilde ska gå miste om en sådan ökning enbart för det fall att den väljer att inte sälja utan tvångsvis avhända sin fastighet anses som orimligt.¹⁷¹

I prop. 2009/10:162 väljer lagstiftaren att inte gå vidare med utredningens förslag. Som skäl anförs bl.a. att det är oskäligt att den exproprierande ska behöva

---

¹⁶⁷ Då var det framför allt järnvägen som ansågs öka värdet på närliggande fastigheter, se mera i avsnitt 6.3.

¹⁶⁸ Visserligen tog värdestegrande expropriation sikte på den situation där endast en del av fastigheten exproprierades och den enskilde således hade kvar mark som efter ingreppet hade stigit i värde. Influensregeln torde främst handla om den situation då hela fastigheten exproprieras och i vilken utsträckning tidigare åtgärder från den exproprierande parten inverkat på fastighetens värde. Att värdestegrande expropriering inte gick igenom 1866 motiverades bl.a. med att den enskilde inte kunde vara säker på att något värdehöjande verkligen blev byggt eller inom rimlig tid. Detta argument kan dock inte göras gällande vid en tillämpning av influensregeln där hela fastigheten exproprieras. Själva tids- och osäkerhetsfaktorn saknas enligt mig när den enskilde fräntas hela sin fastighet.

¹⁶⁹ De är enligt mig de mest intressanta aspekterna av 2010 års förändringar och som kan relateras på ett givande sätt mot 1800-talet och 1900-talets expropriationslagstiftning.

¹⁷⁰ Bara genom att använda ordet "minst" skiljer sig utredarna enligt mig från det synsätt lagstiftaren hade under 1900-talet. Utgångspunkten har tidigare varit att den enskilda ska ersättas med marknadsvärdet, varken mer eller mindre. Med denna formulering öppnas det upp för en ersättning utöver marknadsvärdet.

¹⁷¹ SOU 2008:99 s. 305 ff.

ersätta sådana värden som den själv har tillskapat genom sina investeringar i expropriationsföretaget. Även om man medger att respekten för äganderätten skulle stärkas med utredningens förslag väljer lagstiftaren en kompromiss. Sådan värdestegring som tillfaller enbart den exproprierade fastighet ska inte räknas in i ersättningen. Däremot ska sådan värdeförbättring som kan antas höja värdet på närliggande fastigheter räknas in. På så vis undviker den som exproprieras att hamna i ett sämre läge än närliggande fastighetsägare vilket tas som utgångspunkt för en rimlig avvägning mellan den exproprierade och den enskilde.¹⁷²

7.3.2. Tillägg på 25 %

En mycket intressant förändring i 2010 års reform av expropriationslagen är det påslag som tillförs på ersättningen. Utöver en ersättning som motsvarar marknadsvärdet erhåller fastighetsägaren nu även ett påslag om 25 %.¹⁷³ Flera argument anförs till stöd för tillägget. Lagstiftaren framhåller att expropriation utgör en inskränkning i äganderätten av extraordinärt slag vilket i sig talar för en ersättning utöver marknadsvärdet.¹⁷⁴ Vidare pekar man på att samhället förändrats jämfört med hur det såg ut under 1970-talet. Det allmänna har efter avregleringar och privatiseringar fått en mycket mera tillbakadragen roll i samhällsbyggandet. Det är i mycket högre grad privata aktörer som bygger bostäder och kommunikationsanläggningar. Visserligen krävs det även för dessa privata aktörer ett allmänintresse för att expropriation ska godkännas. Det föreligger emellertid även ett vinstintresse från det privata bolagets sida. Allt detta sammantaget har lett till en förändrad situation som motiverade ett tillägg om 25 %.¹⁷⁵

I SOU 2008:99 görs en jämförelse mellan det föreslagna tillägget om 25 % och det tillägg om 50 % som utgick enligt 1845 års förordning. Detta är mycket intressant med tanke på uppsatsens fokus. Vid första anblick kan det tyckas som att detta nya tillägg utgör en form av återgång till 1845 års regler. I utredningen avfärdas dock detta. Man skriver följande:

“Regler som gällde i mitten av 1800-talet, och som följaktligen var anpassade till den tidens samhälle, torde generellt sett betraktas som förlegade och därför inte kunna tillmätas någon särskild betydelse vid ställningstagandet till rättsliga

---

¹⁷² Prop 2009/10:162 s. 63 f.

¹⁷³ Se Expl. 4 kap. 1 § st. 1.

¹⁷⁴ Prop 2009/10:162 s. 47.

¹⁷⁵ Prop 2009/10:162 s. 46 f.

angelägenheter som är aktuella i dag. De nämnda reglerna från äldre rätt får därför ses enbart som exempel på att det även tidigare rent faktiskt har betalats ersättning utöver marknadsvärdet. Bedömningen av vilken påslagsprocent som kan vara lämplig i dag måste i stället göras utifrån de nu gällande förutsättningarna.¹⁷⁶

Vidare verkar utredaren hålla med den av Hernmarcks föreslagna tolkning av 1845 års förordning.¹⁷⁷ Enligt Hernmarck kan 150 %-regeln i 1845 års förordning vara ett sätt att lösa den svårighet som fanns med att värdera en fastighet. Dessutom ersattes inte övriga kostnader vid expropriation 1845 varför man kan tolka förordningens tillägg som en kompensation även för detta.¹⁷⁸ Påslaget om 25 % i 2010 års lag verkar istället grunda sig på en form av kompensation för det ingrepp som expropriation utgör i äganderätten.¹⁷⁹

7.4. En analys av ersättningens storlek och tillägg

Under nästan hela expropriationsrättens utveckling i Sverige finns det en ambition från lagstiftaren att ersättningen ska bli lägre. Kort efter 1845 års förordning föreslog lagberedningen att tillägget om 50 % borde slopas vilket också sker vid 1866 års förändringar.¹⁸⁰ Under 1900-talet försöker man sänka ersättningsnivåerna genom att ändra sammansättningen i värderingsnämnden för att senare ersätta den med en central expropriationsdomstol. Vidare tar man bort formuleringen "full" från lagtexten. Det är egentligen först i och med tillägget på 25 % som införs 2010 som man bryter denna trend. Hur bör detta tolkas? Som jag ser det finns det två alternativ.

1. Syftet var från början att endast fastighetens marknadsvärde skulle ersättas. 1845 års förordnings tillägg om 50 % var enbart ett uttryck för hur svårt det var att sätta ett korrekt värde på en fastighet och tillägget utgör en marginal för att undanröja risken att ersättningen blev för låg. Vidare ersattes inga av de indirekta skadorna till följd av expropriationen varför man kan anse att det skulle täckas av tillägget. Att lagstiftaren under 1866, 1917, 1949 och 1972 önskar sänka ersättningarna kan enligt

---

¹⁷⁶ SOU 2008:99 s. 172.

¹⁷⁷ SOU 2008:99 s. 172.

¹⁷⁸ Se mer i avsnitt 6.4.

¹⁷⁹ Värt att notera är det faktum lagstiftaren inte väljer att återinföra formuleringen "fullt värde" vid ersättningsbestämmelserna, jmf den diskussion som fördes i avsnitt 7.1.1 och 7.1.2. Däremot fastslås i prop. 2009/10:162 på s. 165f att huvudprincipen är att full ersättning ska utgå. Man kan fråga sig varför lagstiftaren är ovillig att skriva ut principen i lagtexten. Anses det fortfarande föreligga en risk för en övervärdering om ordet "full" används?

¹⁸⁰ Se avsnitt 5.4.1.

ovan synsätt vara ett tecken på att man hade svårt att utforma lagen och dess tillämpning för att undvika en ersättning som överstiger marknadsvärdet.¹⁸¹ 2010 års tillägg om 25 % blir det första avsteget från principen om att ersättningen vid expropriation ska uppgå till marknadsvärdet, varken mer eller mindre.

2. 1845 års förordning och dess tillägg om 50 % var ett uttryck för en kompensation utöver marknadsvärdet. Jag har inte funnit något förarbete eller liknande som uttrycker detta men indirekta stöd finns. Exempelvis så talar lagberedningen i sitt uttalande från 1847 — två år efter lagens tillkomst — om att tillägget bör tas bort eftersom det ändå inte kan förändra det ingrepp i äganderätten som expropriation utgör. Lagberedningen bör således ha sett på tillägget som något utöver en ersättning för marknadsvärdet.¹⁸² Även Hager verkar mena att ersättningens kompensatoriska karaktär försvinner när 150 %-regeln avskaffas 1866.¹⁸³

Att tillägget avskaffades motiverades delvis med argument om en rättvis avvägning mellan det allmännas och den enskildes intressen. Men framför allt verkar det ha varit samhällsekonomiska argument som låg bakom avskaffandet av tillägget 1866 och försöken att få ned ersättningarna under 1900-talet. Under 1800-talets senare hälft var det framför allt järnvägens utbyggnad som krävde lägre ersättning vid expropriation. Under 1900-talet var det istället bostadsbyggandet, vilket märks såväl i ersättningsdelen som i de ändamål som godkänns för expropriation.¹⁸⁴

2010 års tillägg på 25 % blir med detta synsätt en återgång till 1845 års kompensatoriska ersättning. Detta går delvis emot vad som står i SOU 2008:99 men behöver för den sakens skull inte vara fel.

Som jag ser det verkar alternativ två som det mest troliga. Med tanke på den liberala anda som rådde vid tiden för 1845 års förordning verkar det rimligt att ett ingrepp i den "heliga" äganderätten krävde en kompensation utöver marknadsvärdet. Att stifta ett

---

¹⁸¹ Även om det skulle vara svårt att utforma en lagstiftning som gör att ersättningarna inte blir för höga måste man ändå kunna konstatera att det varit ett misslyckande, om lagstiftarens upprepade gånger behöver åtgärda ersättningsfrågan.

¹⁸² Hager, A.a. s. 107. Deras åsikt i sak går att ifrågasätta. För egen del anser jag att ett ingrepp kan — om än inte försvinna så åtminstone mildras — genom att en ersättning utöver marknadsvärdet utgår. Denna tanke verkar också ligga till grund för 2010 års tillägg om 25 %.

¹⁸³ Hager, A.a. s. 108.

¹⁸⁴ Se avsnitt 7.1.

tillägg om 50 % av hela värdet enbart som marginal verkar som lite att ta i då en lägre ersättning borde ha räckt i sådant fall. Mot detta kan framhållas det faktum att man tog bort tillägget 1866. Opinionen och andan borde varit minst lika liberal vid denna tid som 1845. Möjligtvis kan de nya krav som ställdes på markanvändningen i och med industrialiseringen inverkat även på den liberala opinionen.

Om alternativ ett vore det mest rimliga innebär det att 2010 års förändring och dess 25 % tillägg är den lagstiftning inom expropriationsrätten som värnar mest om äganderätten. Detta är en mycket intressant tanke eftersom lagstiftaren då inte återgår till en tidigare ordning utan skapar en ny princip — att ingrepp i äganderätten ska kompenseras i sig utöver en ersättning för marknadsvärdet. Om äganderätten fick en starkare ställning expropriationsrättsligt sett 2010 jämfört med den liberala eran på 1800-talet är det något som åtminstone går emot min ursprungliga föreställning.

Det ska i sammanhanget framhållas att expropriation inte med nödvändighet ska ses som ett ingrepp i äganderätten. Strahl anförde på 1920-talet att äganderätten bör ses som en del av den positiva rätten och att expropriation således inte utgör något ingrepp i en absolut rättighet.¹⁸⁵ Samma åsikt hade lagstiftaren vid 1972 års lagreform. I prop. 1971:122 kan vi lösa följande stycke som tydligt visar hur lagstiftaren såg på förhållandet mellan expropriation och äganderätten.

“Det har tidigare funnits en benägenhet att i ersättningsfrågor se mera till expropriatens än till den exproprierandes intressen. Expropriationsrättens ersättningsregler var i ett äldre skede utformade på ett sätt som klart gynnade den förre på den senares bekostnad. Detta torde böttna i att expropriation har betraktats som ett extraordinärt och från rättvisesynpunkt tvivelaktigt ingrepp i den enskilda äganderätten. Ett sådant betraktelsesätt ter sig numera helt otidsenligt och är främmande för en modern syn på förhållandet mellan enskilda och allmänna intressen när det gäller markanvändningen.”¹⁸⁶

Särskilt intressant är lagstiftarens användande av begreppen “otidsenligt” och “modern”. I och med 2010 års förändring och den förbättrade ställning som den enskilde onekligen hamnat i verkar det otidsenliga och omoderna blivit modernt igen. Expropriationsrättens utveckling är ett tydligt exempel på hur tidsandan kan påverka lagstiftningen. När 1845 och 1866 års förordning stiftades rådde en liberal stämning i riksdagen. Under 1900-talets lagförändringar var det ett socialdemokratiskt styre. När lagen förändrades 2010 satt en borgerlig regering vid makten. Regler om expropriation behöver inte

---

¹⁸⁵ Se avsnitt 2.1.

¹⁸⁶ Prop. 1971:122 s. 166.

nödvändigtvis kopplas ihop med något politiskt eller ideologiskt men det verkar åtminstone på ytan finnas ett samband för reglernas utveckling i Sverige.

8. Sammanfattning och slutsatser

I denna rättshistoriska uppsats har jag behandlat historien om tvångsförvärv, vad som utgör expropriation och hur det skiljer sig från konfiskation. Liberalismen, industrialismen och synen på äganderätt i Sverige har lyfts fram för att sätta den moderna expropriationsrättens födelse i ett sammanhang. Vidare analyserades den första generella expropriationslagen från 1845. Bland annat undersöktes vad som influerade lagstiftningen, varför den uppkom och vilka likheter och skillnader den hade jämfört med fransk och tysk lag. Avslutningsvis redogjordes för expropriationsrättens utveckling under 1900-talet och 2000-talet och hur det kan förstås i ljuset av 1845 och 1866 års förordning. Särskild vikt lades vid ersättningens tillägg på 25 % som infördes vid 2010 års förändring och hur den kan relateras till 1845 års tillägg om 50 %.

I uppsatsen har det visats att den första generella expropriationslagen i Sverige är från 1845 men att den bärande principen i expropriation — att ersättning ska utges vid tvångsförvärv — sträcker sig längre tillbaka än så. I 1734 års Byggningsbalk finns regler om att jord ska ersättas med jord och även ersättningsreglerna vid Göta kanals anläggande från 1810 bygger på denna princip. Kanske kan man gå ännu längre tillbaka och finna stöd i förordningar från 1485 avseende gruvdrift eller i Magnus Erikssons allmänna landslag från 1350. Dessa ger kanske inte uttryck för någon expropriationslagstiftning men de tyder på att egendomskyddet och äganderätten hade en viss ställning i samhället. Visserligen är det vanskligt att tala om någon äganderätt i Sverige innan 1800-talet då det mer handlade om brukning- och besittningsrätter. De reduktioner som statsmakten utförde mot kyrkan och adeln talar emot att det förelåg någon allmän respekt för enskildas äganderätt.

Att Sverige fick sin första generella expropriationslag 1845 var inte något självklart. I SOU 2008:99 skrivs det att expropriation måste finnas i ett modernt samhälle.¹⁸⁷ På frågan varför Sverige fick sin första expropriationslag 1845 menar jag att den opinion för modernisering som fanns i landet var den störst bidragande orsaken. Under 1700-talet växte den liberala opinionen i Sverige och efter 1809 års statskupp började många av de liberala idéerna att förverkligas. Detta i kombination med en förändrad och förbättrad äganderätt till mark samt övergången från kollektivt jordbruk till enskilt banade vägen för den svenska expropriationsrätten.

Den svenska förordningen gällande expropriation kunde visserligen ha stiftats redan 1826 i och med det förslag till civillag som lades fram. På grund av ideologiska

---

¹⁸⁷ SOU 2008:99 s. 102.

motsättningar i riksdagen gick emellertid förslaget inte igenom. I andra länder — exempelvis de tyska staterna — var det industrialismen och då särskilt järnvägen som var grunden till expropriationslagstiftningen. För Sverige verkar det istället ha varit moderniseringen och inte industrialismen som låg till grund för expropriationsrättens tillkomst, vilket avsaknaden av järnväg som godtaget ändamål i 1845 års förordning tyder på.

Lagstiftaren i Sverige har tagit efter Frankrike i mångt och mycket då det finns tydliga likheter mellan den franska och den svenska expropriationsrätten. Jag har inte funnit några tydliga skäl till varför de svenska reglerna avviker från de franska gällande 150 %-regeln och ändamålsbeskrivningen. Mest troligt är att den svenska lagstiftaren hämtade inspiration från inhemsk lag vid skapandet av ersättningsreglerna. Anmärkningsvärt är att expropriationsreglerna i 1826 års förslag till civillag saknade ett tillägg utöver egendomens fulla värde. Detta borde innebära att principen om ersättning utöver egendomens fulla värde inte är en gammal svensk princip då den i sådant fall borde tagits med i 1826 års förslag.

Om industrialismen och järnvägen inte inverkar på 1845 års förordning spelade den desto större roll vid de förändringar som skedde 1866. Detta framhålls såväl i modern doktrin som i motiv från riksdagen. Det går med relativ säkerhet att konstatera att anläggandet av järnväg och andra innovationer under den industriella revolutionen var det största skälet till varför tillägget om 50 % togs bort och ersättningarna blev lägre. Vi ser samma sak upprepa sig under 1900-talet där krav på en annan markanvändning får lagstiftaren att vilja sänka ersättningarna, dock aldrig under egendomens fulla värde. Att ersättningarna kontinuerligt upprepas gång efter annan vara över egendomens verkliga värde tyder på att lagstiftaren haft svårt med utformningen av ersättningsreglerna.

I och med 2010 års förändringar bryts 1900-talets utveckling och den enskilda äganderätten får ett uppsving inom expropriationsrätten. Det är osäkert huruvida 2010 års tillägg om 25 % ska ses som att äganderätten har en starkare ställning i Sverige nu än jämfört med 1845. Lagstiftaren för 2010 års förändringar verkar åtminstone själva inte grunda sitt tillägg på någon form av återgång till 1845 års förordning. Istället menar man att 1845 års ersättning byggde på en osäkerhet vid värderingen av fastigheter varför man valde ett tillägg om 50 % för att ha en marginal. Personligen ställer jag mig skeptisk till denna teori. Med tanke på den för tiden liberala stämningen torde en kränkning av den högt ansedda äganderätten fordrat en ersättning utöver marknadsvärdet. Samtidigt fanns det varken något tillägg i 1826 års förslag eller efter

1866 års förändring och den liberala opinionen var knappast mindre under dessa perioder. Som så mycket annat i rättshistoria går det inte att säga säkert varför saker och ting utvecklades som de gjorde, men ofta är själva diskussionen givande nog.

Käll- och litteraturförteckning

Offentligt tryck

Prop. 1971:122, Kungl. Maj:ts proposition med förslag till lag om ändring i lagen (1917:189) om expropriation, m.m.

Prop 2009/10:162, Ersättning vid expropriation .

SOU 1948:4. Markutredningen. Betänkande med förslag till vissa ändringar i expropriationslagstiftningen.

SOU 2008:99. Nya ersättningsbestämmelser i expropriationslagen, m.m.

Lagberedningens betänkande den 27/11 1847 med förslag till jordabalk m.m.

Litteratur

Bloch, Marc, Feudal society, vol. I, London, 1965

Bäärnhjelm, Mauritz, Vad lagboken berättar, Äganderätten i lantbrukets historia. Utg. av Widgren, Mats, Nordiska museets förlag, 1995

Cervin, Ulf och Jensen, Ulf, Mark- och miljö rätt, 11 uppl., Norstedts juridik, 1996

Dahlberg, Hans, Vårt 1800-tal: Hundra omvälvande år, Bonnier, 2003

Dahlsjö, Anders, Hermansson, Magnus och Sjödin, Eije, Expropriationslagen, En kommentar, Juno, version 3A (hämtad 2020-12-17), <https://www.nj.se/juno>

Eberstein, Gösta, Byggningsbalken, Minnesskrift ägnad 1734 års lag, Stockholm 1934

Hager, Richard, Värderingsrätt : särskilt om ersättning och värdering vid expropriation, Jure, 1998

Harrison, Dick, Stormaktens undergång, Historiska Media, 2020

Hasselberg, Gösta, Kompendium i svensk rättshistoria: Samhällsutveckling och rättskällor från medeltid till nutid, LiberLäromedel, 1978

Hernmarck, Michaël, Löseskilling vid expropriation för tätbebyggelse, Norstedts, 1964

Lagus, Robert, Läran om expropriation: Juridisk Afh. af R.L, Helsingfors hos Z. Simelii arfwingar, 1861

Ljungman, Seve och Stjernquist, Per, den rättsliga kontrollen över mark och vatten, 3 uppl., Norstedt, 1970

Kalbro, Thomas, och Lindgren, Eidar, Markexploatering, 6 uppl., Norstedts juridik, 2018

Källström, Staffan, Den gode nihilisten: Axel Hägerström och striderna kring uppsalafilosofin, Rabén & Sjögren, 1986

Michelman, Frank I., Property, utility and fairness: Comments on the Ethical Foundations of "Just Compensation" Law, (1967) Vol. 80, *Harvard Law Review* s. 1165ff.

Nationalencyklopedin, Göta kanal. <http://www.ne.se.ezproxy.its.uu.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/göta-kanal> (hämtad 2020-11-16)

Nationalencyklopedin, Napoleon III. <http://www.ne.se.ezproxy.its.uu.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/napoleon-iii> (hämtad 2020-12-18)

Nationalencyklopedin, Tegskifte. <http://www.ne.se.ezproxy.its.uu.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/tegskifte> (hämtad 2020-12-02)

Norberg, Johan, Den svenska liberalismens historia, 3 uppl., Timbro förlag, 2020

Ohlsson, Per T., 100 år av tillväxt: Johan August Gripenstedt och den liberala revolutionen, Brombergs, 1994

Prawitz, Gunnar, Jordfrågan: jord- och fastighetsbildningspolitiken på den svenska landsbygden under förra hälften av 1900-talet, utgiven av Sveriges lantmätarförening, 1951

Reynolds, Susan, Before Eminent Domain: Toward a History of Expropriation of Land for the Common Good, University of North Carolina Press, 2010

Strahl, Ivar, fyra expropriationsrättsliga uppsatser, Stockholm och Uppsala, 1926

Sundell, Jan-Olof, Svensk fastighetsrättshistoria, Iustus förlag, 2007

Vege sack, Thomas von, Smak för frihet, 1 uppl., Natur och kultur, 1995

Wikberg, Sven, Gustav Vasa: del 1, Saga Egmont, 2019

Winberg, Christer, Folkökning och proletarisering: kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen, Cavefors, 1977

Wingårdh, Gunhild, Markförluster och markersättningar inför grävningen av Göta kanal: en agrargeografisk studie av von Fersens berörda jordegendomar i Ljungs och Vreta kloster s:n. Östergötland, Linköping Universitet, 1993

Ågren, Maria, Att ha brukat sedan forna tider: Argument för rätt till egendom i 1600-talets Sverige, Äganderätten i lantbrukets historia. Utg. av Widgren, Mats, Nordiska museets förlag, 1995